

अध्याय-एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी

समयको परिवर्तनशीलता अनुसारनै ज्ञानका क्षेत्रहरूमा पनि आवश्यकतानुसार परिवर्तन गर्दै जानु पर्दछ। परिवर्तित समयानुसार वातावरणमा समायोजित हुन विभिन्न विषयहरूको ज्ञान, सीप एवम् अभिवृत्तिको आवश्यकता पर्दछ। त्यसैले गर्दा विभिन्न विषयहरूको बारेमा ज्ञान दिनको लागि प्राथमिक तह देखि माध्यमिक तहसम्म अनिवार्य विषयहरूको रूपमा विभिन्न विषयहरूलाई समेटि पाठ्यक्रम निर्माण गरी शिक्षण क्रियाकलाप गराउँदै आइरहेको पाइन्छ।

प्रजातन्त्र प्राप्त पश्चात् गठन भएको रा.शि.आ.२०११ ले माध्यमिक शिक्षालाई कक्षा ६ देखि कक्षा १० सम्म कायम गरेको थियो भने साधारण, व्यावसायिक र बहुउद्देश्यीय हाइस्कूल गरी विभाजन गरेको थियो। त्यसैगरी २०१८ को आयोगले संस्कृत शिक्षामा जोड दिनु पर्ने मान्यता अघि सारेको थियो। वि.स. २०२८ सालमा गठन भएको रा.शि.प.यो. ले माध्यमिक तहलाई साधारण, व्यावसायिक र संस्कृत गरी स्पष्टसँग ३ भागमा वर्गीकरण गरेर सोही अनुसारका अनिवार्य विषयहरू पनि सिफारिश गरेको थियो। तत्पश्चात् विभिन्न समयमा गठन भएका शिक्षा आयोगहरूले माध्यमिक शिक्षालाई विभिन्न किसिमबाट परिभाषित गर्ने काम गरे। वि.स. २०४९ सालमा गठन भएको रा.शि. आयोगले भने माध्यमिक विद्यालयलाई साधारण र संस्कृत गरी दुईभागमा विभाजन गर्ने काम गर्‍यो। (अधिकारी र अन्य, २०६६/२०६७)

परम्परादेखि नै नेपाली भाषा सम्पूर्ण नेपालीहरूको साझा भाषाको रूपमा तथा सम्पर्क भाषाको रूपमा रहेको हुँदा यसका लागि समय सान्दर्भिक पाठ्यक्रमको निर्माण गर्नु उपयुक्त हुन्छ। विद्यालय तहमा नेपाली भाषा शिक्षणको मूल लक्ष्य भाषिक दक्षता अभिवृद्धि गर्नुका साथ-साथै अन्य विषयहरूको पठनपाठनको माध्यमलाई सहयोग गरी बोध पक्ष र अभिव्यक्तिको विकास गर्नु रहेको छ।

अङ्ग्रेजी भाषालाई अन्तर्राष्ट्रिय भाषाको रूपमा मान्यता दिएपछि, नेपालमा पनि विद्यालय तहको कक्षा १ देखि नै अनिवार्य विषयको रूपमा पठनपाठन गरिँदै आइरहेको पाइन्छ। माध्यमिक तहको अङ्ग्रेजी विषयले सामान्य विद्यार्थीहरूको पढाई, लेखाई, बोलाइ र सुनाइजस्ता भाषाका चारवटा विधामा विशेषरूपमा जोड दिएको पाइन्छ। यस विषयको शिक्षण गर्ने शिक्षकले

शिक्षण क्रियाकलापको समयमा विद्यार्थी केन्द्रित विधिको प्रयोग गरी विषयवस्तुअनुसार शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरी शिक्षण क्रियाकलाप गराउनु पर्दछ ।

पाठ्यक्रमका प्रत्यक्ष उपभोक्ता भनेका विद्यार्थीहरु हुन् । त्यसैले विद्यार्थीहरुका दैनिक जीवनमा आईपर्ने व्यावहारिक किसिमका समस्या समाधानका लागि गणितको अपरिहार्यता रहेको छ । सोहीअनुसार अङ्कगणित, बीजगणित, ज्यामिति र तथ्याङ्कशास्त्र जस्ता विषयहरु समावेश गरी व्यक्तिको दैनिक जीवनमा आईपर्ने समस्याको समाधान गर्ने उपयुक्त गणितीय सीपको विकास गर्नका लागि प्रश्नोत्तर, छलफल, आगमन, निगमन, प्रदर्शन, प्रयोगात्मक, विश्लेषण आदिजस्ता विधिको प्रयोग गरी विषयवस्तु अनुसारको शैक्षणिक सामग्रीको प्रयोग गरी शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नु पर्दछ ।

आजको युग भनेको विज्ञान र प्रविधिको युग हो । विज्ञान र प्रविधिमा भएको द्रुततर विकासको कारणले गर्दा नै सम्पूर्ण विश्व आज ग्लोबल समाजको रूपमा रूपान्तरित हुँदैछ । विज्ञानलाई एउटा विकासको रूपमा समावेश गर्नु पर्ने सिफारिश विभिन्न आयोगहरुले गरे अनुसारनै नेपालको विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा विज्ञान विषयलाई एउटा अनिवार्य विषयको रूपमा समावेश गरिएको पाइन्छ । विषयवस्तु अनुसारका शैक्षणिक सामग्री र शिक्षण विधिको प्रयोग गरेमा विज्ञान शिक्षण प्रभावकारी हुन्छ ।

विद्यार्थीहरुलाई गर र सिक भन्ने मान्यताको विकास गराउनुको साथ-साथै सामाजिक विज्ञान -इतिहास, भूगोल, राजनीतिशास्त्र, मानवशास्त्र आदि) का आधारभूत तत्व लगायत समसामयिक विषयवस्तुलाई समेटि सामाजिक मूल्य र मान्यता एवम् धारणाहरुलाई विकास गराउँदै लैजाने लक्ष्य अनुरूप नेपालको राष्ट्रिय पाठ्यक्रममा विद्यालय शिक्षाको कक्षा १ देखि नै सामाजिक अध्ययन विषयलाई समावेश गरिएको पाइन्छ । प्रश्नोत्तर, छलफल, अभिनय, क्षेत्रभ्रमण, खोज, प्रदर्शन, अवलोकन, परियोजनाकार्य जस्ता शैक्षणिक विधिहरु र उपयुक्त सामग्रीहरुको प्रयोग गरी शिक्षण कार्य गरेमा शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।

विद्यार्थीहरुमा विद्यालय तहदेखि नै स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षालाई एकिकृत गरी एउटै विषयको रूपमा वि.स. २०५६ सालदेखि माध्यमिक तहको पाठ्यक्रममा समावेश गरिएको छ । समयमै सचेत भएका जनसङ्ख्या वृद्धि वातावरण ह्रास जस्ता विकराल समस्याबाट बच्न र बचाउन सकिने भएकोले यस विषयलाई विद्यालय तहमा अनिवार्य बनाइएको हो । प्रदर्शन,

प्रश्नोत्तर, समस्या-समाधान, परियोजनाकार्य, अवलोकन, खोज जस्ता शैक्षणिक विधिहरूको प्रयोग गरी प्रभावकारी रूपमा यो विषयको शिक्षण गर्दा शिक्षण कार्य प्रभावकारी हुन्छ ।

वास्तवमा शिक्षण एक प्राविधिक कार्य हो । यसलाई विज्ञान र कलाको संयुक्त रूप मानिन्छ । बालबालिकाको अन्तरनिहित क्षमतालाई प्रस्फुटन गराई व्यावहारिक रूपमा कार्यान्वयन गराउनु शिक्षाको कार्य हो । जसका लागि शिक्षकले विभिन्न खालका उपायहरू, तरिकाहरू, रणनीतिहरू अपनाएर शिक्षण कार्य गर्नु पर्दछ । शिक्षणमा परम्परागत विधि त्याग्नै विज्ञान र प्रविधिले ल्याएका नयाँ - नयाँ विधिहरू, सिद्धान्तहरू तथा यन्त्र उपकरणहरूको प्रयोग गर्ने कार्य नै शिक्षण प्रविधि हो । यसरी शिक्षण प्रविधिले शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा विभिन्न सिद्धान्त, प्रविधि, उपकरणहरूलाई वैज्ञानिक तथा प्रयोगात्मकरूपमा उपयोग र प्रयोग गर्ने कुरालाई सङ्केत गर्दछ । कक्षा शिक्षणमा विषयवस्तु अनुसारका श्रव्य, दृश्य एवम् श्रव्य-दृश्य सामग्रीहरूको साथ-साथै दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरू जस्तै : चक, डस्टर, एवम् शिक्षणपाटीको प्रयोग गरी व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर, खोज, समस्या-समाधान, क्षेत्रभ्रमण, प्रयोगशाला, अन्वेषण, प्रदर्शन आदि जस्ता शिक्षण विधि मार्फत कक्षा शिक्षण कार्य गर्नु पर्दछ । कक्षा शिक्षणको प्रभावकारिता बारे जानकारी हाँसिल गर्न विद्यार्थीहरूलाई व्यक्तिगत तथा सामुहिक लिखित प्रश्न, मौखिक प्रश्नका साथ-साथै प्रयोगात्मक कार्यहरूद्वारा कक्षा कार्य तथा गृहकार्य गर्न लगाउनु पर्दछ र आवश्यकतानुसार पृष्ठपोषण प्रदान गर्नु पर्दछ ।

शिक्षण क्रियाकलापका महत्वपूर्ण पक्षहरू शैक्षिक योजनाको निर्माण, कक्षाकोठा व्यवस्थापन, पाठको प्रस्तुतीकरण, शिक्षण विधिको छनौट तथा प्रयोग, शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोग, मूल्याङ्कन प्रविधिको प्रयोग, गृहकार्य जस्ता विषयमा सम्बन्धित विषय अध्यापन गराउने शिक्षकले ध्यान दिएर शिक्षण गर्नु पर्ने आवश्यकता टड्कारोरूपमा देखिन्छ । तर वर्तमान अवस्थामा माथिका पक्षहरूमा सम्बन्धित पक्षले खासै चासो नदिएको हुनाले शिक्षण कार्य प्रभावकारी हुन सकिरहेको छैन । त्यसैले गर्दा यस अध्ययनमा माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलापको बारेमा अध्ययन गर्न खोजिएको छ ।

१.२ समस्याको कथन

हाल माध्यमिक तहमा जुन विषयहरूलाई अनिवार्य विषयकोरूपमा सिफारिश गरिएको छ, ति विषयहरूलाई बिल्कुलै फरक र नयाँ शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । यी विषयहरूलाई मूलतः अनुसन्धानमुखी, व्यावहारिक र जीवनोपयोगी बनाउन गरिएको प्रयास स्वरूप शिक्षणलाई

पनि व्यावहारिक एवम् विद्यार्थी केन्द्रीत बनाउनु पर्दछ । यसै अनुसार शिक्षकले सरलता र सहजताका साथ आफ्नो विषयको शिक्षण कार्य गरोस् र प्रभावकारी हुन सकोस् भन्नका लागि शिक्षकहरुलाई समय-समयमा तालिम दिने कार्य पनि शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले गर्दै आइरहेको छ र विषयगत रुपमा शिक्षक निर्देशिका पनि प्रकाशन र वितरण गरिएको छ । तर वर्तमान समयमा हाम्रा सरकारी विद्यालयहरुमा परम्परागत अवधारणानुसार व्याख्यान विधिकै प्रयोग गरी शिक्षण गरिँदै आइरहेको पाइन्छ । जसको फलस्वरुप पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको लक्ष्य अनुसार विद्यार्थीहरुको व्यवहारमा अपेक्षित परिवर्तन ल्याउन सकिएको छैन । माध्यमिक तहमा अध्यापन गराउने शिक्षक/शिक्षिकाहरुको योग्यता, अनुभव, जातजाति, भाषा, धर्म, लिङ्ग, विषय विशिष्टकरण जस्ता कुरामा विविधता हुनु र शिक्षकले तालिममा सिकेका कुराहरु कक्षाकोठामा प्रयोग नगर्नुले पनि शिक्षण कार्य उद्देश्योन्मुख हुन सकिरहेको छैन ।

शिक्षण क्रियाकलापलाई उद्देश्योन्मुख र प्रभावकारी बनाउनका लागि शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभाग अर्न्तगतका संघ-संस्थाहरुले करोडौं रुपैयाँ खर्च गरी समय-समयमा तालिम, गोष्ठी, सेमिनार गर्दै आएका पनि त्यस्ता कार्यक्रमहरु औपचारिकतामा मात्र सीमित भइदिनाले गर्दा माध्यमिक तहको शैक्षिक गुणस्तर माथि उठ्न सकेको पाइदैन । २०६७ सालको एस.एल.सी. परीक्षाको परीक्षाफलको आधारमा पनि आशातित उपलब्धी हाँसिल गर्न नसकेको कुरा प्रष्ट हुन्छ । त्यसैले एउटा शिक्षकले आफ्नो कक्षा शिक्षणमा सुधार गर्न कक्षाकोठा व्यवस्थापन, शिक्षण साधन श्रोत, शिक्षण रणनीति, विद्यार्थी क्रियाकलाप, शिक्षण प्रविधिहरु, सिकाइको व्यवस्था जस्ता कुरामा यथेष्ट ध्यान दिनु पर्दछ । तसर्थ यस अध्ययनमा अध्ययनकर्ताले माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण गर्न शिक्षकको दृष्टिकोण, कक्षा शिक्षणको प्रारम्भ, पाठयोजना निर्माण, कक्षाकोठा व्यवस्थापन, शिक्षण विधि, सामग्री, पाठको समापन, मूल्याङ्कन जस्ता पक्षहरुको अध्ययनको प्रयास गरिएकोले “माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण क्रियाकलाप” लाई समस्याको कथनको रुपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको थियो ।

१.३ अनुसन्धानात्मक प्रश्न

माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण क्रियाकलाप सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गर्न निम्न अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु निर्माण गरिएको थियो ।

१. भाषा, धर्म, लिङ्ग, उमेर, जातजातिको आधारमा अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी के-कस्तो रहेको छ ?

२. अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको शैक्षिक योग्यता, विशिष्टीकरण र तालिमको अवस्था कस्तो रहेको छ ?
३. अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको विषय विशिष्टीकरण र शिक्षण गर्ने विषयको अवस्था कस्तो छ ?
४. अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण क्रियाकलापको क्रममा विद्यालयको कक्षाकोठा व्यवस्थापन कस्तो रहेको छ ?
५. अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुले कक्षा शिक्षणको सुरुवात कसरी गर्ने गरेका छन् ?
६. कक्षा शिक्षणको लागि अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने शिक्षकको तयारीको अवस्था कस्तो रहेको छ ?
७. शिक्षण सामग्री निर्माणमा अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने शिक्षक तथा विद्यार्थीहरुको सहभागिता कस्तो रहेको छ ?
८. के विद्यालयमा विषयवस्तु अनुसारका अनिवार्य विषयका शिक्षण सामग्रीहरु पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध छन् ?
९. अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण क्रियाकलापमा विषयवस्तु अनुसारका शैक्षिक सामग्रीहरुको प्रयोगमा ध्यान दिइएको छ ?
१०. अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण क्रियाकलाप गर्दा हरेक विषयमा विषयवस्तु अनुसार वर्षभरिमा के-कस्ता शिक्षण विधिहरुको प्रयोग गर्ने गरिन्छ ?
११. के अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण क्रियाकलापले विद्यार्थीहरुको सक्रियता बढाउन सहयोग गरेको छ ?
१२. अनिवार्य विषयहरुको शिक्षणको क्रममा विद्यार्थीहरुको मूल्याङ्कनको अवस्था कस्तो रहेको छ ?
१३. प्रत्येक दिन प्रत्येक अनिवार्य विषयमा कक्षा शिक्षणको समापन के-कसरी गर्ने गरिन्छ ?

१४. प्रत्येक अनिवार्य विषयहरूको कोर्स के-कति सकिने गरिएको छ ?
१५. हालको अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलाप प्रति शिक्षक-विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण कस्तो रहेको छ ?
१६. अनिवार्य विषयहरूको सुधारात्मक शिक्षण क्रियाकलाप प्रति शिक्षक र विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण कस्तो रहेको छ ?

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरूमा शिक्षण क्रियाकलाप सम्बन्धी अध्ययनका लागि निम्नानुसारका उद्देश्यहरू निर्धारण गरिएको छ :

- i. अनिवार्य विषयहरू अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमी पहिचान गर्नु ।
- ii. अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था पत्ता लगाउनु ।
- iii. अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलाप प्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण पत्ता लगाउनु ।

१.५ अध्ययनको औचित्य

कुनै पनि अध्ययनको दुई किसिमका औचित्यहरू रहने गर्दछन् । सोही अनुरूपनै यस अध्ययन माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलाप शीर्षकमा रहेको औचित्यहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

क) सैद्धान्तिक औचित्य

विभिन्न शिक्षा आयोगहरूले गरेको सिफारिशका आधारमा हाल माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरूको रूपमा ६ वटा विषयहरू : नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित, विज्ञान, सामाजिक, स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण अध्यापन गरिदै आइरहेको पाइन्छ भने सोही विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलापलाई अहिलेकै अवस्थामा जस्ताको त्यस्तै छोडि रहने हो भने आउँदा दिनहरूमा बेरोजगारीको समस्या अझ जटिलरूपमा बढ्ने देखिन्छ । हाल प्रयोग गरिरहेको शिक्षण क्रियाकलापले विद्यार्थीहरूमा सैद्धान्तिक ज्ञानको अलावा अरु केहि दिन सकेको जस्तो लाग्दैन ।

जसले गर्दा भावी समयमा विद्यार्थीहरुमा शिक्षाप्रति नै नकारात्मक अवधारणाको विकास हुँदै जाने देखिन्छ। त्यसैले यस सम्बन्धी अनुसन्धान गर्न आवश्यक ठानिएकोले यसको सुरुवात गरिएको छ। यसबाट प्राप्त हुन आउने निश्कर्षले सम्बन्धित सरोकारवालाहरुलाई सहयोग पुर्याउने छ भन्ने आशा राखिएकोले यसको सैद्धान्तिक औचित्य रहने छ।

ख) व्यावहारिक औचित्य

प्रभावकारी शिक्षणका लागि योग्य शिक्षकको आवश्यकता पर्दछ। परीक्षालाई नै मूल्याङ्कनको सर्वोपरी साधन मान्ने र विद्यार्थी सक्रियतालाई भन्दा शिक्षक सक्रियतालाई बढी जोड दिएकोले पनि शिक्षा क्रियाकलाप उद्देश्योन्मुख हुन सकिरहेको छैन। शिक्षण क्रियाकलापलाई प्रभावकारी बनाउन सेवाकालिन, पूर्वसेवाकालिनदेखि लिएर मागमा आधारित तालिम सम्म पनि शिक्षकलाई दिइँदै आएको पाइन्छ। तर, शिक्षकले तालिममा सिकेका कुरा कक्षाकोठामा प्रयोग गरे-नगरेको अनुगमन नगरिने भएकोले गर्दा आजको शिक्षण क्रियाकलाप अपेक्षित बन्न सकेको छैन। अतः माथि उल्लेखित कारणले गर्दा यो अध्ययन माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण क्रियाकलाप सम्बन्धित सरोकारवालाहरुको लागि व्यावहारिक रूपमा उपयोगी हुन सक्ने भएकोले यसको व्यावहारिक औचित्य रहने छ।

१.७ अध्ययनको सीमाङ्कन

यस अध्ययन 'माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण क्रियाकलाप' निम्नानुसारको सीमाभित्र रहेर सञ्चालन गरिएको थियो :

- ❖ यो अध्ययन सर्लाही जिल्ला, लालबन्दी गा.वि.स.मा सञ्चालित २ वटा सरकारी माध्यमिक विद्यालयको कक्षा ९ र १० मा अध्यापन हुने अनिवार्य विषयहरुमा मात्र सीमित राखिएको छ।
- ❖ यो अध्ययनमा सूचना सङ्कलनको साधनको रूपमा दस्तावेज अध्ययन, असंरचित अन्तरवार्ता, कक्षा अवलोकन तथा लक्षित समूह छलफलबाट प्राप्त हुने सूचना तथा तथ्याङ्कमा मात्र सीमित राखिएको छ।

- ❖ यो अध्ययनमा माध्यमिक तहमा अध्यापन गराउने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमी, शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था, शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोणमा मात्र सीमित राखिएको छ ।
- ❖ यो अध्ययनमा लालबन्दी गा.वि.स.मा सञ्चालित दुईवटा माध्यमिक विद्यालय, अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने १२ जना शिक्षक तथा शिक्षिकाहरू, २ जना प्रधानाध्यापकहरू, २० जना छात्र र छात्राहरू, अन्तरवार्ता निर्देशिका, कक्षा अवलोकन, दस्तावेज अध्ययन, लक्षित समूह छलफलमा मात्र सीमित राखिएको छ ।

अध्याय-दुई

पूर्व साहित्यको अध्ययन

पूर्व साहित्य भन्नाले अनुसन्धान गर्न लागिएको विषयसँग सम्बन्धित पहिले भएका अन्य खोज वा अनुसन्धान कार्यलाई बुझाउँदछ । गर्न लागिएको अनुसन्धानलाई एउटा निश्चित दिशा दिनको लागि अनुसन्धान प्रतिवेदनमा आफूले गर्न लागिएको अध्ययन क्षेत्रसँग सम्बन्धित साहित्यहरूको अध्ययन गरी तिनीहरूलाई तथ्यपूर्ण किसिमबाट र सिलसिलेवाररूपमा प्रस्तुत गर्नु पर्दछ । अध्ययन-अनुसन्धानले पूर्णतया: नयाँ कुरा विकास गर्न सकोस् भन्नका लागि सम्बन्धित साहित्यको समीक्षा गर्नु पर्दछ । सम्बन्धित विषयको ज्ञानको क्षेत्रलाई बृहत एवम् फराकिलो पार्न समेत सम्बन्धित साहित्यको अध्ययनले महत्वपूर्ण सघाउ पुऱ्याउँदछ । अतः : यस अध्ययनकार्यलाई सहयोग पुऱ्याउने केही सिद्धान्तहरूको अध्ययन, सम्बन्धित विषयसँग पहिला गरिएका अध्ययनहरू र तिनका निश्कर्ष सुझावहरूलाई यथासम्भव समेट्ने प्रयास गरिएको छ । यस अध्ययनका क्रममा माध्यमिक विद्यालयमा अनिवार्य विषयहरू, ती विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलापसँग सम्बन्धित पूर्व साहित्यहरूको पुनरावलोकन निम्नानुसार गरिएको छ ।

२.१ सैद्धान्तिक अध्ययन

यस अनुसन्धान माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलाप सम्बन्धमा गरिएको सैद्धान्तिक अध्ययनहरू निम्नानुसार रहका छन् :

२.१.१ अनिवार्य विषयहरू सम्बन्धी अध्ययन

यो अध्ययन मूलतः : माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलापसँग सम्बन्धित छ । त्यसैले यस अध्ययनमा विभिन्न आयोगहरूले दिएको सुझावहरूलाई, विभिन्न व्यक्तिहरूले प्रतिपादन गरेका शिक्षण क्रियाकलापको सैद्धान्तिक आधारलाई, दर्शनका कुराहरूलाई यसमा यथासम्भव समेट्ने प्रयास गरिएको छ :

२००७ सालको बदलिँदो राजनैतिक परिवेशअनुसार शिक्षा क्षेत्रमा सुधार र विकासका लागि २००९ सालमा २० सदस्यीय 'राष्ट्रिय शिक्षा बोर्ड' गठन भयो र सोही बोर्डले शिक्षा मन्त्रालयलाई राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग गठनका लागि गरेको सिफारिश अनुसार २०१० साल चैत्र ९ गते 'राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग' गठन भयो । यस आयोगले कक्षा ६ देखि १०

सम्मलाई माध्यमिक तह निर्धारण गरेको थियो भने नेपाली, समाजशास्त्र, प्रयोगात्मक विज्ञान, प्रयोगात्मक गणित, व्यक्तिगत शारीरिक विकास गरी जम्मा पाँचवटा विषयहरूलाई माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरूको रूपमा सिफारिश गरेको थियो । (अधिकारी र अन्य, २०६६/२०६७ : ३६५)

बहुदलीय व्यवस्थाको अन्त्य गरी २०१७ सालमा दलविहिन पञ्चायति व्यवस्था लागू गरिएपछि पञ्चायति व्यवस्था अनुकूलको शिक्षा प्रणाली लागू गर्ने ध्ययले वि.स. २०१८ साल वैशाख २५ गते श्री ५ महेन्द्रबाट तत्कालिन शिक्षामन्त्री विश्वबन्धु थापाको अध्यक्षतामा सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको गठन भयो । यो समितिले नेराशियो आयोग-२०११ का सिफारिशलाई नै सामान्य सुधार र थपघट गरी कार्यान्वयन पक्षमा जोड दिएको थियो । यो आयोगले माध्यमिक शिक्षा ६ वर्षको र शिक्षालाई स्वावलम्बी बनाउने ध्ययले बहुउद्देश्यीय र व्यावसायिक शिक्षाको रूपरेखा तयारपारी त्यसतर्फ विशेष जोड दिएको थियो । यो आयोगले माध्यमिक तहको पाठ्यक्रममा नेपाली, अङ्ग्रेजी, सामाजिक ज्ञान, साधारण विज्ञान, गणित, शारीरिक तथा स्वास्थ्य शिक्षा विषयलाई कक्षा ६ देखि ८ सम्म र उच्च माध्यमिक तर्फ नेपाली, संस्कृत, अङ्ग्रेजी, गणित विषयहरूलाई अनिवार्य विषयको रूपमा सिफारिश गरेको थियो । त्यसैगरी कक्षा-११ को लागि नेपाली विषय २०० पूर्णाङ्कको सबै वर्गका लागि र अङ्ग्रेजी विषय २०० पूर्णाङ्कको नै क वर्ग, ख वर्ग र ग वर्गको लागि मात्र सिफारिश गरेको थियो । (अधिकारी र अन्य, २०६६/२०६७ : ३७४)

नेपालमा योजनाबद्ध रूपमा शिक्षाको विकास गर्न निरन्तर प्रयासहरू भइरहेतापनि गुणात्मक शिक्षाको विकास र विस्तार नहुनुको साथै विभिन्न समस्याहरू समाधानका लागि विधिवत् रूपमा रा.शि.प.यो. २०२८ को घोषणा भयो । यो योजना २०२८ सालदेखि २०३२ सम्म गरी ५ वर्षमा देशभर लागू गरियो । यो योजनाले माध्यमिक तहमा सबैले व्यावसायिक ज्ञान हाँसिल गर्नु अनिवार्य हुनेछ भन्दै माध्यमिक शिक्षालाई साधारण, व्यावसायिक र संस्कृत गरी ३ वटामा विभाजन गरेर नेपाली भाषा, राष्ट्रसंघीय भाषा, गणित, भूगोल र इतिहास, व्यावहारिक स्वास्थ्य शिक्षा, पञ्चायत, विज्ञान, विषयलाई साधारण माध्यमिक विद्यालयको, नेपाली भाषा, संयुक्त राष्ट्रसंघीय भाषा, गणित, विज्ञान र स्वास्थ्य, सामाजिक शिक्षा व्यावसायिक मा.वि. र नेपाली भाषा, संस्कृत शिक्षा, गणित, सामाजिक शिक्षा, विज्ञान र स्वास्थ्य विषयलाई संस्कृत मा.वि.को माध्यमिक तहका अनिवार्य विषयको रूपमा सिफारिश गरेको थियो । (अधिकारी र अन्य, २०६६/२०६७ : २८८)

२०४६ सालमा भएको जनआन्दोलनले ल्याएको राजनैतिक परिवर्तनको कारणले गर्दा नेपालमा त्यसबेला सम्म प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरूपमा क्रियाशील रहेको रा.शि.प.यो. २०२८ प्रति प्रश्नचिन्ह उठाउँदै देशमा शिक्षाको क्षेत्रमा व्यापक सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गरी २०४७ साल फाल्गुण १४ गते १५ सदस्यीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग गठन गरियो । यस आयोगले शिक्षाको क्षेत्रमा व्यापक छलफलगरी विभिन्न कार्यक्षेत्रका आधारमा विभिन्न किसिमका सुझाव सहित आफ्नो प्रतिवेदन सरकारलाई बुझायो जसमा माध्यमिक शिक्षालाई नि.मा. तह, माध्यमिक तह, र उ.मा. तह गरी ३ भागमा वर्गीकरण गर्‍यो र माध्यमिक तह कक्षा ९ र १० का लागि नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित, विज्ञान, सामाजिक गरी जम्मा पाँच सय पूर्णाङ्कको अनिवार्य विषयहरू सिफारिश गरेको थियो । (ऐ.द्वितीय, शिक्षा, कक्षा : १०)

राष्ट्रको शिक्षा नीति कार्यक्रम तथा सङ्गठनको अध्ययन एवम् विश्लेषण गरी राष्ट्रिय आवश्यकताअनुरूप स्वावलम्बी र दक्ष जनशक्ति निर्माण गर्नका लागि एक्काइसौं शताब्दीसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने जनशक्ति तयार गर्नका लागि समयसापेक्ष नीति तयार गरी प्रतिवेदन पेश गर्न २०५४ साल वैशाख १५ गते मन्त्रिमण्डलबाट निर्णय भयो र सो आयोगले २०५४ साल असारबाट काम सुरु गरी २०५५ साल जेष्ठ ३१ गते सरकारलाई प्रतिवेदन बुझायो । जसमा माध्यमिक तह कक्षा ९ र १० लाई निर्धारण गरी नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित, सामाजिक, विज्ञान, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या र वातावरण शिक्षा गरी जम्मा ६०० पूर्णाङ्कको ६ वटा विषयलाई माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयको रूपमा सिफारिश गरेको थियो । (अधिकारी र अन्य, २०६६/२९६७ : ४२७)

एक पटक निर्माण गरेको पाठ्यक्रमले वर्षौंसम्मका आवश्यकतालाई पूरा गर्न सक्दैनन् । प्रत्येक दिन ज्ञानका क्षेत्रमा नयाँ-नयाँ विस्फोटन भइरहने हुनाले परिवर्तित समयानुसार पाठ्यक्रममा पनि परिवर्तन हुँदै आयो । जस अनुरूप शिक्षा आयोग २०५५ ले निर्धारण गरेका विषयवस्तुलाई पुनरावलोकन गरी २०५९ सालमा पाठ्यक्रममा सामान्य शंशोधन र विषयवस्तुमा हेरफेर गरियो । सोही अनुसार माध्यमिक तहमा पठनपाठन हुने अनिवार्य विषयहरूमा नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित, विज्ञान, सामाजिक, स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा गरी २९ पाठ्यभार, ६०० पूर्णाङ्कको ६ वटा विषय निर्धारण गरियो । (ऐ. द्वितीय, शिक्षा, कक्षा : १०)

अतः : माथि उल्लेख गरिएका विभिन्न आयोगहरूको सिफारिशलाई हेर्दा नेपाली विषयलाई अनिवार्य विषयको रूपमा २०११ को शिक्षा आयोगदेखि नै सिफारिश गरिएको पाइन्छ । त्यसैगरी २०१८ को आयोगले कक्षा ६ देखि कक्षा ११ सम्म मा.वि. तह निर्धारण गर्न सुझाव प्रस्तुत गर्दै विभिन्न विषयहरूलाई मा.वि. तहको अनिवार्य विषयहरूको रूपमा समावेश गर्नु पर्ने सुझाव पेश गरेको पाइन्छ । त्यस्तै २०२८ को आयोगले मा.वि. लाई साधारण, व्यावसायिक र संस्कृतमा विभाजन गरी सोही अनुसारको अनिवार्य विषयहरूको सिफारिश गरेको पाइन्छ । भने २०४९ सालको आयोगले माध्यमिक शिक्षालाई नि.मा. तह, मा. तह, उ.मा. तह गरी तीन तहमा विभाजन गर्दै विभिन्न ५ वटा विषयहरूलाई अनिवार्य विषयहरूको रूपमा शिक्षण गर्नु पर्ने सुझाव प्रस्तुत गरेको थियो । २०५५ मा गठित आयोगले सम्पूर्ण अधिका आयोगहरूको सिफारिश अध्ययन गरी नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित, विज्ञान, सामाजिक र स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा विषयलाई अनिवार्य विषयको रूपमा निर्धारण गरी सोही अनुसार पठनपाठनको व्यवस्था मिलाउन तत्कालिन सरकारसामु सुझाव पेश गरेको थियो भने पुर्नसंरचित पाठ्यक्रम २०५९ ले माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरूमा सामान्य थपघट गरी विषयवस्तुमा हेरफेर गरेको थियो र ६ वटा विषयहरू नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित, विज्ञान, सामाजिक, स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षालाई अनिवार्य विषयको रूपमा निर्धारण गरी सोही अनुसार शिक्षण क्रियाकलाप निर्धारण गरेको थियो ।

२.१.२ शिक्षण क्रियाकलाप सम्बन्धी अध्ययन

ऐ.द्वितिय कक्षा-१० (२०६५) मा उल्लेख गरे अनुसार : शिक्षण सिकाइका सन्दर्भमा गरिने व्यावहारिक पद्धती, तरिका साधनहरूको विकास र प्रयोगलाई शिक्षण प्रविधिकारूपमा लिन सकिन्छ । शिक्षण क्रियाकलापमा शिक्षक, विद्यार्थी र विषयवस्तुबीचको त्रिकोणात्मक सम्बन्ध स्थापित गर्न महत्वपूर्ण तत्वका रूपमा रहेको हुनाले सफल शिक्षणको मेरुदण्डको रूपमा शिक्षण प्रविधिले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ ।

पाँडे (२०५४) 'सामाजिक शिक्षा सिद्धान्त र शिक्षण' मा उल्लेख गरे अनुसार : शिक्षक र विद्यार्थीबीचका कक्षामा गरिने कार्यकलाप नै शिक्षण क्रियाकलाप हो । शिक्षण क्रियाकलापमा प्रेरणादायी तरिका अपनाउनु पर्दछ । शिक्षकले आफ्नो विषयवस्तुसँग सम्बन्धित भएर विभिन्न विधि र प्रक्रियाहरू अवलम्बन गरेर विद्यार्थीमा विषयवस्तुको सञ्चार गर्ने कार्य नै शिक्षण क्रियाकलाप हो ।

अतः यसबाट यो भन्न सकिन्छ कि विद्यार्थी र शिक्षकको बीचमा हुने अन्तरक्रिया शिक्षण क्रियाकलाप हो, जहाँ शिक्षकले विद्यार्थीहरूमा विषयवस्तु सञ्चार गराउने काम गर्दछ ।

ठाकुर (२०६५) 'सामाजिक अध्ययन शिक्षण' मा उल्लेख गरिए अनुसार : शिक्षण शब्दको प्रयोग ज्ञानार्जनको क्रियामा ऐच्छिक, जानेर, बुझेर र उद्देश्यपूर्ण निर्देशनका लागि हुन्छ । शिक्षणमा शिक्षकको ऐच्छिक सक्रियता हुन्छ । शिक्षणका लागि शिक्षकको उपस्थितिमा पर्याप्त हुँदैन, शिक्षकबाट केही प्रयत्न हुनु आवश्यक हुन्छ । अतः शिक्षणमा ती प्रयत्नहरू हुनु अनिवार्य हुन्छ, जसद्वारा शिक्षक-विद्यार्थीहरूलाई ज्ञानका कुरा प्रदान गर्न सफल हुन्छ ।

प्रधान (२०६६) का अनुसार कुनै विषयको ज्ञानलाई विद्यार्थीकाबीचमा कक्षा भीत्र र बाहिर विषयवस्तु सञ्चार गराउन अपनाइने कार्य नै शिक्षण क्रियाकलाप हो यसलाई विधिको रूपमा लिन सकिन्छ र उद्देश्यसँग सम्बन्धित हुन्छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने निर्दिष्ट उद्देश्य प्राप्तिका लागि शिक्षकले अपनाउने कक्षा कार्यकलापको सङ्गठन र शिक्षकको प्रस्तुतीकरणको ढाँचा नै शिक्षणविधिको सामान्य अर्थ हो ।

अतः शिक्षण क्रियाकलापका सम्बन्धमा शिक्षक र विद्यार्थीहरूकाबीचमा कक्षाकोठाभीत्र विभिन्न साधनहरूको प्रयोग गरि विषयवस्तु प्रस्तुत्याउनका लागि शिक्षकद्वारा गरिने एउटा प्रयत्न नै शिक्षण क्रियाकलाप हो ।

२.१.३ दर्शन सम्बन्धी अध्ययन

ठाकुर (२०६५) ले उद्धृत गरे अनुसार अठारौँ शताब्दीको उत्तरार्धमा रुसोको ग्रन्थ एमिलले शिक्षकहरूका लागि आधारभूत पृष्ठभूमी प्रदान गर्‍यो । यस अनुसार प्रकृति, मानव र वस्तु (Nature, Man and Think) शिक्षक हुन् । उनले क्रियाशिलता अर्थात् गराइबाट सिक्ने (Learning by doing) सिद्धान्त प्रतिपादन गरे । रुसोका शिष्य पेस्तालोजीले शिक्षणलाई मनोवैज्ञानिक बनाउने जोड दिए । उनले प्राकृतिक विकासका आधारमा बालबालिकाहरूको शिक्षणको एउटा सूव्यवस्थित कार्यक्रम प्रस्तुत गरेका थिए जसमा शिक्षणलाई अन्तरनिहित शक्तिहरू बाहिर ल्याउन वा प्रकट गर्न अपनाइने प्रक्रिया भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

त्यसैगरी पौल मेथियासले सोधपुछ, अनुसन्धान र खोजद्वारा शिक्षण क्रियाकलाप गर्नुपर्ने धारणा अघि सारेका छन् भने जोन डिवेले अनुभवद्वारा सिकाइमा जोड दिएका छन् ।

सिंह (२०६५) 'शिक्षाको आधार' मा भन्दछन् : आदर्शवादीका अनुसार शिक्षकको विवेकमा शिक्षण क्रियाकलाप निर्भर हुने गर्दछ । आदर्शवादीहरू मध्ये सुकरातले प्रश्नोत्तर विधि, प्लेटोले वादविवाद विधि र हेगलले तार्किक विधिद्वारा शिक्षण क्रियाकलाप गर्नु पर्ने विचार अधि सारेका छन् ।

त्यसैगरी शर्मा र अन्य (२०६५) 'पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन' मा प्रयोजनवादीहरूले शैक्षिक प्रक्रिया आफ्नो प्रकारको हुने कुरा व्यक्त गरेका छन् । प्रयोजनवादी दार्शनिक जोन डिवेका अनुसार कुनै पनि शैक्षिक प्रक्रिया भित्र बालक एउटा अपरिपक्व अविकसित प्राणी हो । जसलाई परिपक्व र अनुभवी युवकहरूले समाजमा सामाजिक लक्ष्य, मूल्य र मान्यताका आधारमा अधि बढाउने काम गर्दछन् । अतः यस्ता तत्वहरूबीचमा हुने अन्तरक्रियालाई नै शिक्षण प्रक्रिया मान्न सकिन्छ ।

सिंह (२०६५) 'शिक्षाको आधार' मा व्यक्त गर्दछन् : यथार्थवादी दर्शनमा जुनसुकै शिक्षण क्रियाकलाप प्रत्यक्ष अवलोकनद्वारा हुनुपर्दछ । विद्यालयमा हुने कक्षा शिक्षणमा एकातिर इन्द्रियहरूको र अर्को तिर भ्रमण यात्रा गरी प्रत्यक्ष अवलोकनद्वारा शिक्षण क्रियाकलाप गर्नु पर्दछ । यस्तो कक्षा शिक्षणमा आगमन विधिको साथ-साथै विषयवस्तुको अवलोकन पनि गराउनु पर्दछ । यसका अतिरिक्त शिक्षण क्रियाकलापमा प्रदर्शन विधि, प्रयोगात्मक विधि, छलफल विधि, वादविवाद विधि आदिलाई पनि आवश्यकतानुसार प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

Nicholls (2009) का अनुसार : उत्तर आधुनिक दृष्टिकोणमा कुनै नियम निर्माण गर्नु भन्दा पहिला कार्य सम्पादन गरिन्छ र त्यसपश्चात प्राप्त अनुभवको आधारमा नियम निर्माण गर्नु पर्दछ । यस दृष्टिकोणबाट शिक्षण गर्दा कुनै विषयवस्तुमा विद्यार्थीहरूलाई छलफलबाट अगाडि बढ्न प्रेरित गरी शिक्षण क्रियाकलाप प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ ।

हुङ्गेल र अन्य (२०६५) 'भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण पद्धती' अन्तर्गत शिक्षण पद्धतीका निर्धारक तत्वहरूमा लेख्छन् : बी. एफ. स्कीनरका अनुसार शिक्षण पाठ्यपुस्तकको आदानप्रदान हो । अर्थात् शिक्षणभित्र पाठ्यवस्तु र आदानप्रदान दुई प्रमुख पक्षहरू रहन्छन् । यसमा पाठ्यवस्तुलाई शिक्षकले क्रमबद्ध तरिकाले प्रस्तुत गर्दछन् । यस्तो प्रस्तुती विद्यार्थीको स्तर र चिन्तनअनुरूप हुन्छ । पाठ्यवस्तुलाई त्यस स्तरमा प्रस्तुत गर्नका लागि छुट्टाछुट्टै उद्देश्य, छुट्टाछुट्टै विधिहरू तथा प्रविधिहरू हुन्छन् । यसमा शिक्षक स्वयम् सक्रिय

हुनाका साथै आफ्ना विद्यार्थीहरूलाई पनि अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता प्रदान गर्नु पर्दछ । जसले गर्दा विद्यार्थी र शिक्षककाबीच धेरै घनिष्टता कायम हुन सकोस् ।

अतः शिक्षकहरूको विवेकमा शिक्षण क्रियाकलाप निर्भर रहेको हुन्छ । शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालनका लागि विभिन्न विधिहरूको प्रयोग गर्नुका साथसाथै गराइबाट सिकाईको सिद्धान्तमा प्रत्यक्ष अवलोकनद्वारा शिक्षकले विद्यार्थीहरूमाभक्त पाठ्यपुस्तक आदान-प्रदान गराउने कार्य नै शिक्षण क्रियाकलाप हो ।

२.२ अनिवार्य विषयहरूमा गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान सम्बन्धी साहित्यहरूको पुनरावलोकन/समीक्षा

खनाल (२०५३) ले 'नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा प्रयोग गरिएका शिक्षण विधिहरूको अध्ययन' शिर्षकमा नेपाली भाषा शिक्षण विधिको वर्तमान अवस्था पत्ता लगाउने उद्देश्यराखी अध्ययन गर्नु भएको थियो । सो अध्ययनमा खनालले व्याख्यान, छलफल, पठनबोध जस्ता विधिहरूको बढीमात्रामा प्रयोग गरिएको निश्कर्ष निकाल्नु भएको थियो । वहाँले सो अध्ययनमा विद्यार्थी केन्द्रीत विधिको प्रयोगमा जोड दिनुपर्ने, पाठ्यक्रमले सिफारिश गरेको विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्नु पर्ने, शिक्षकलाई शिक्षण विधिको सम्बन्धमा उचित तालिम दिनु पर्ने, सुपरीवेक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन सम्बन्धित निकायबाट निरीक्षणको व्यवस्था गरेमा शिक्षण प्रभावकारी हुने जस्ता निश्कर्षहरू निकाल्नु भएको थियो ।

अतः एउटा कुशल शिक्षकले पाठ्यक्रमले तोकेको र विद्यार्थी केन्द्रीत विधिको प्रयोगमा जोड दिनु पर्दछ । जसका लागि शिक्षकलाई तालिमको व्यवस्था गर्नुको साथ-साथै निरीक्षण कार्यमा सम्बन्धित निकायले ध्यान दिएमा शिक्षण क्रियाकलाप प्रभावकारी हुन्छ भन्ने निश्कर्ष निकाल्नु भएको थियो ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र त्रिभुवन विश्वविद्यालयले सन् १९८३ मा लिइएको प्रमाणपत्र तह तथा स्नातक तहको परीक्षामा बढी सङ्ख्यामा विद्यार्थीहरू किन असफल हुन्छन् भन्ने कारण पहिचान गर्न सन् १९८४ मा अध्ययन गरिएको थियो । सो अध्ययनको सहभागी शिक्षकहरूमा केन्द्रित रही गरिएको छलफलमा विद्यार्थीहरूमा अङ्ग्रेजी भाषाको भाषिक क्षमता कम भएको, पाठ्यपुस्तकको क्रम नमिलेको, कक्षाकोठामा विद्यार्थीहरूको चाप ठूलो भएको तर शिक्षकहरूलाई

तालिम, गोष्ठी, सेमिनार, सभा, सम्मेलन नराखिएको र परम्परागत मूल्याङ्कन प्रणालीको प्रयोग मुख्य कारक तत्वको रूपमा रहेको निश्कर्ष निकालिएको थियो ।

अतः माथिको अध्ययनबाट सम्बन्धित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको पेशा अभिवृद्धिका लागि बँदलियो समयानुसार नै शिक्षकहरूलाई पनि विभिन्न तालिम, सभा, सेमिनार, गोष्ठी आदिहरूमा सहभागी गराउँदै मूल्याङ्कनको नयाँ तरिका अपनाएमा शिक्षण प्रभावकारी हुन सक्ने निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

खनाल र अन्य (२०६१) ले 'गुणात्मक मूल्याङ्कन अनुसन्धान' मा उद्धृत गरेअनुसार : शिक्षकमा गणित शिक्षाप्रतिको विश्वास, गणित शिक्षाको प्रकृतिबारेमा रहेको आत्मविश्वासले शिक्षण-सिकाइ र कक्षाकोठा शिक्षणको प्रभावकारीतामा के-कस्तो प्रभाव पार्दछ भन्ने सवालमा केन्द्रीत भएर Kyungsoon Jean ले 'A Teacher's belief about the nature of mathematics and manifestation in teaching practices' भन्ने शिर्षकमा एउटा गुणात्मक अनुसन्धान गरेका छन् । शिक्षकमा गणित प्रतिको विश्वासले कक्षाशिक्षणमा कस्तो स्पष्टता पैदागर्न सक्दछ भन्ने बारे उचित निश्कर्षमा पुग्नु यस अनुसन्धानको मूल उद्देश्य थियो । यस अनुसन्धानले पूर्णरूपमा गुणात्मक विधि अपनाएको छ । शिक्षकका विचार, धारणा, रुची, भावना, विश्वासको प्रतिबिम्ब प्राप्त गर्ने गरी अन्तरवार्ता र अवलोकन सञ्चालन गरिएको थियो । जानकारीहरूको विश्लेषणका लागि inductive विधिमा आधारित भएर 'constant comparative method' उपयोग गरिएको थियो । कुनैव्यक्ति जसले गणित शिक्षाबारे अध्ययन गर्न चासो राख्दछ र जो गणितसँग, गणितीय विषयवस्तुसँग र नयाँ तथ्य एवम् ज्ञानसँग डराउँदैन उसले गणित सिक्न सक्दछ भन्ने निश्कर्ष निकालिएको थियो । गणितप्रतिको विश्वास भनेको 'self concept' ले स्वीकार गरेको 'Generalist Approach' हो भन्ने सार पनि खिचिएको थियो । Self concept वा विषयप्रति, विषयको प्रकृति, स्वरूप र संरचना प्रतिको विश्वासले कक्षाकोठामा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने निश्कर्ष प्रतिपादन भएको थियो ।

गिरी (२०६६) ले काठमाडौँ जिल्लाका सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको विज्ञान विषयको शिक्षण सिकाइको अवस्था र शिक्षण सिकाइमा फरक आउनुका कारणहरू पत्ता लगाउन सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयहरू मध्ये ६/६ वटाका दरले १२ वटा विद्यालयलाई नमूना छनौटको रूपमा लिई अन्तरवार्ता, अवलोकन र प्रश्नावली जस्ता साधनहरूको प्रयोग गरी सूचना सङ्कलन गर्नु भएको थियो । सो अध्ययनमा गिरीले दुवै खाले विद्यालयहरूमा शिक्षक निर्देशिका

र पाठ्यक्रमको प्रयोग गरिएको, शिक्षकको साप्ताहिक पाठ्यभार बढी भएको, आवश्यक सन्दर्भ सामग्रीको प्रयोग गर्ने गरेको, वार्षिक पाठयोजना निर्माण र प्रयोगको चलन नभएको, संस्थागत विद्यालयका शिक्षकहरु तालिम प्राप्त नभए पनि शिक्षण प्रभावकारी रहेको र विद्यार्थी र अभिभावकहरु सन्तुष्ट रहेको निश्कर्ष निकाल्नु भएको थियो । भौतिक अवस्थामा थप सुधार गर्नुपर्ने, शैक्षिक सामग्री र पूर्वाधार विकास गर्नुपर्ने, शिक्षक तालिममा जोड दिनुपर्ने, विद्यालय व्यवस्थापन समिति सक्रिय हुनु पर्ने, परीक्षा प्रणालीमा एकरूपता कायम गर्नुपर्ने, पुस्तकालयको व्यवस्था गरी शिक्षकलाई अध्ययनमा प्रेरित गर्नु पर्ने जस्ता सुझावहरु प्रस्तुत गर्नु भएको थियो ।

पौडेल (२०६०) ले "Perspective analysis of the teaching social studies at secondary level" भन्ने शिर्षकमा अध्ययन गर्नु भएको थियो । यस अध्ययनमा पौडेलले the availability of the trained and qualified teachers for the successful delivery of social studies as an integrated subject भन्ने कुरा पत्ता लगाउनु भएको थियो । वहाँले शिक्षक विद्यार्थी लगायत यस सम्बद्ध अन्य व्यक्तिहरुले शिक्षण सामग्रीको पर्याप्तता, teachers guide र अन्य सन्दर्भ सामग्रीहरु जुन सामाजिक विषयसँग सम्बन्धित छन्, सोको प्राप्ती र पर्याप्ततामा समस्या रहेको कुरा उल्लेख गर्नु भएको थियो । उहाँले विद्यार्थीहरु सामाजिक अध्ययन विषय पढेर आफ्नो अधिकार, कर्तव्य, संस्कृती, परम्परा, अधिकार आदिमा चेतनशील रहेको प्राप्त गर्नु भएको थियो । अध्ययनको क्रममा सामाजिक अध्ययन विषयको अध्ययन गरेपछि विद्यार्थीहरुले विद्यालयमा बाल क्लब गठन गरेर विभिन्न क्रियाकलाप जस्तै : सरसफाई, प्राथमिक उपचार तालिम, न्यायिक साक्षरता प्रोग्राम आदि सञ्चालन गरेका थिए । पौडेलले यो अध्ययनमा सामाजिक अध्ययन विषय प्रति शिक्षकहरुको attitude सकारात्मक र राम्रो भएतापनि विषयवस्तु र textbook प्रति भने नकारात्मक धारणा रहेको निश्कर्ष निकाल्नु भएको थियो ।

जोशी (२०६५) ले 'जनसङ्ख्या तथा वातावरण विषयको पाठ्यक्रमको अपेक्षा र कक्षा शिक्षणको अवस्था अध्ययन' शिर्षकमा अध्ययन गर्नु भएको थियो । उहाँले काभ्रे जिल्ला अन्तर्गत पर्ने धुलिखेल, बनेपा र पनौती नगरपालिका भित्र सञ्चालित १० वटा सामुदायिक विद्यालयहरुबाट कक्षा शिक्षणको खोजी गर्नु भएको थियो । अध्ययनका क्रममा जोशीले शिक्षकहरुले कक्षा शिक्षणको क्रममा पाठ्यपुस्तकलाई नै मुख्य शैक्षिक सामग्रीको रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको, व्याख्यानलाई मात्र शिक्षण विधिको रूपमा प्रयोग गरिएको, विषयानुसारका आवश्यक धेरै शैक्षिक सामग्रीहरु विद्यालयमा उपलब्ध भएको निश्कर्ष निकाल्नु भएको थियो । कक्षा

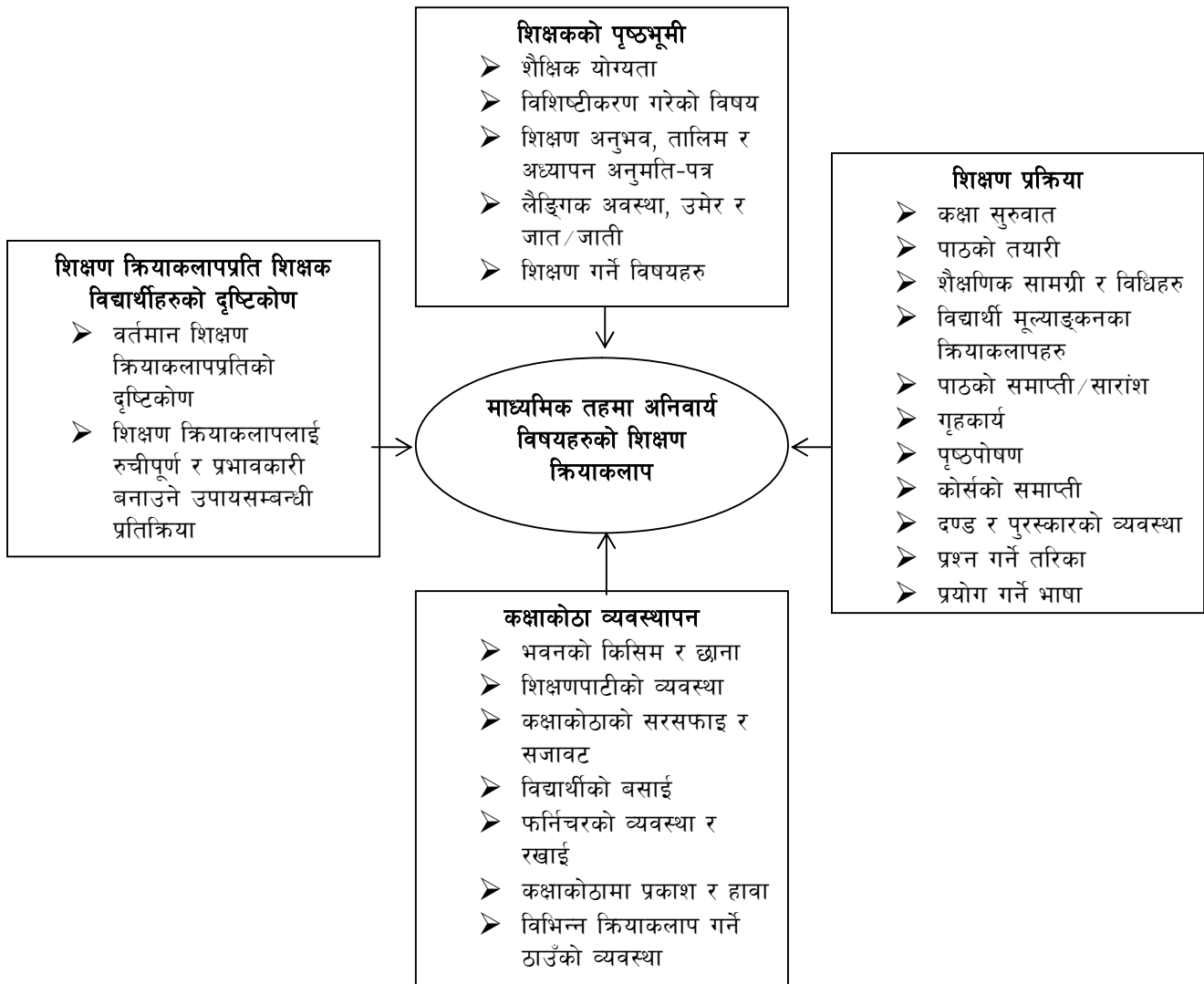
शिक्षणको क्रममा मौखिक प्रश्न सोधि पाठको अन्त्यमा भएका प्रश्नलाई गृहकार्यकै रूपमा प्रयोग गर्न लगाउनु पर्ने, पाठ्यक्रमको जानकारी सबै शिक्षकमा हुनु पर्ने, पाठ्यक्रमानुसार शिक्षण विधि, शैक्षिक सामग्री, मूल्याङ्कन, गृहकार्यमा पर्याप्त ध्यान दिई सम्बन्धित विषय शिक्षकले शिक्षण गराउनु पर्ने निश्कर्ष निकाल्नु भएको थियो ।

विश्वकर्मा (२०६६) ले 'नयाँ-नयाँ पाठ्यक्रम र पुराना-पुराना शिक्षक' शिर्षक अन्तर्गत रहेर काठमाडौंका केही सुविधासम्पन्न सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययन गर्नु भएको थियो । वहाँले यस अध्ययनमा विद्यालयीय पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले प्रत्येक ५ देखि १० वर्षमा पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा सुधार गरेता पनि शिक्षण सिकाइमा विविध कठिनाईको कारणले गर्दा सुधार हुन नसकेको र गुणात्मक शिक्षा दिन नसकिएको जस्ता निश्कर्ष निकाल्नु भएको थियो । त्यसैगरी छिटो-छिटो पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक परिवर्तन हुँदा शिक्षकहरूलाई नयाँ-नयाँ समस्याहरू समाधान गर्न गाह्रो हुने विशेष गरी सरकारी विद्यालयहरूमा यस्तो समस्या देखिने, विषय विशेषज्ञहरूबाट सुधार वा परिवर्तन गरिएको पाठ्यवस्तु कसरी शिक्षण गर्ने भन्ने सम्बन्धमा तालिम नदिइएको जसले गर्दा पनि शिक्षकहरूलाई शिक्षण सिकाइमा समस्या रहेको कुरा निश्कर्ष स्वरूप निकाल्नु भएको थियो । यसका लागि वहाँले पाठ्यक्रम निर्माता वा पाठ्यक्रमविद् र विषय शिक्षकसँग एक आपसमा अन्तरसम्बन्ध स्थापना गर्नु पर्ने, विश्वविद्यालयले सम्बन्धित विषयवस्तुमा शिक्षा प्रदान गर्नु पर्ने, शिक्षकहरू विशेषगरी जसले सामाजिक विषयको शिक्षण गर्दछन् उनीहरू शैक्षणिक सामग्री निर्माण र प्रयोगमा पूर्णतया उत्साहित हुनु पर्ने, शिक्षणलाई भारको रूपमा नलिइ मनोवैज्ञानिक तवरबाट उत्साहका साथ शिक्षण गर्नु पर्ने जस्ता सुझावहरू प्रस्तुत गर्नु भएको थियो ।

अतः : माथि उल्लेख साहित्यहरूको समीक्षाबाट समयको परिवर्तन सँगसँगै विभिन्न समयमा गठित आयोगहरूले समयानुकूल विभिन्न किसिमका विषयहरूलाई माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयको रूपमा पठनपाठन गराउनु पर्ने सुझावहरू प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी अनिवार्य विषयहरूसँग सम्बन्धित रहेर गरिएका खोज एवम् अनुसन्धानहरूले विभिन्न किसिमका निश्कर्षहरूसहित सुझावहरू प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । त्यसैले यस अध्ययनमा माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलापको अध्ययन गर्न लागिएकोले त्यस्ता अध्ययन अनुसन्धानहरूलाई पूर्व साहित्यको अध्ययनको रूपमा यथा सम्भव समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

२.३ अवधारणात्मक ढाँचा

माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलाप सम्बन्धी अध्ययनका लागि निम्नानुसारको अवधारणात्मक ढाँचा निर्माण गरिएको थियो ।

शिक्षण क्रियाकलापको क्रममा शिक्षकको पृष्ठभूमिले के-कस्तो असर पारेको छ भन्ने सन्दर्भमा शिक्षकको शैक्षिक योग्यता, विशिष्टीकरण गरेको विषय, शिक्षण अनुभव, तालिम र अध्यापन अनुमति-पत्र, लैङ्गिक अवस्था, उमेर र जात/जाती, शिक्षण गर्ने विषयहरूको खोज तथा अनुसन्धान गरिएको थियो । त्यस्तै शिक्षण प्रक्रिया हेर्दा कक्षा सुरुवात, पाठको तयारी, शैक्षणिक सामग्री र विधिहरू, विद्यार्थी मूल्याङ्कन क्रियाकलापहरू, पाठको समाप्ती/सारांश,

गृहकार्य, पृष्ठपोषण, कोर्सको समाप्ती, दण्ड र पुरस्कारको अवस्था, प्रश्न गर्ने तरिका, प्रयोग गर्ने भाषाहरुको खोज तथा अनुसन्धान गरिएको थियो भने शिक्षण क्रियाकलापमा कक्षाकोठा व्यवस्थापनले प्रत्यक्षरूपमा असर पार्ने भएकोले यसमा भवनको किसिम र छाना, शिक्षणपाटीको व्यवस्था, कक्षाकोठाको सरसफाइ र सजावट, विद्यार्थीको बसाई, फर्निचरको व्यवस्था र रखाई, कक्षाकोठामा प्रकाश र हावा, विभिन्न क्रियाकलाप गर्ने ठाउँको व्यवस्थाको खोज गरिएको थियो । त्यसैगरी शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीहरुको दृष्टिकोण के-कस्तो रहेको छ, भन्ने कुरा पत्ता लगाउन वर्तमान शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीहरुको प्रतिक्रिया तथा शिक्षण क्रियाकलापलाई रुचीपूर्ण र प्रभावकारी बनाउने उपायसम्बन्धी प्रतिक्रियाको खोज गरिएको थियो ।

अध्याय-तीन

अध्ययन विधि

अध्ययन विधि भन्नाले अध्ययन कार्य सम्पन्न गर्न अपनाइने तरिकाहरु वा किसिमहरु हो जसले अध्ययनलाई उपयुक्त लक्ष्य हाँसिल गर्न मार्गनिर्देशन गर्दछ । कुनै अध्ययनलाई सम्पन्न गर्नका निमित्त पूर्व निर्धारित विधि एवम् प्रक्रियाहरुको अबलम्बन गर्नुपर्दछ । अतः अनुसन्धानलाई कसरी अगाडि बढाउने भन्ने कुरा अनुसन्धान विधिले प्रष्ट पार्दछ । कुनै पनि सत्य, तथ्य, यर्थाथता प्राप्त गर्न ज्ञानको खोजी र पहिचान गरी समस्या समाधानको उचित तरिका अपनाउन गरिने खोज वा शोधलाई नै अनुसन्धान विधि भनिन्छ । अनुसन्धान गर्दा निश्चित विधि अपनाएर कार्य गरेमा जटिल कार्य पनि सरल र सहज हुन जान्छ । शैक्षिक अनुसन्धान विधि शैक्षिक सिद्धान्त निर्माण र समस्या समाधानमा केन्द्रीत हुने भएकोले पुरानो ज्ञानलाई परिमार्जन गर्नु र नयाँ ज्ञान प्राप्त गर्नु रहेको हुन्छ । सकेसम्म अनुसन्धान नियन्त्रित, व्यवस्थित, वैद्य, अनुभवसिद्ध, प्रमाणिकरणयोग्य र यथार्थपरक हुनुपर्ने कुरा वर्तमानका अनुसन्धान विज्ञहरुको रहेको छ । अनुसन्धानलाई तीन भागमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ । जसमा गुणात्मक अनुसन्धान, परिमाणात्मक अनुसन्धान र मिश्रीत अनुसन्धान छन् ।

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

प्रस्तुत प्रस्तावना अनुसार गरिने अनुसन्धानमा गुणात्मक अनुसन्धान विधिको प्रयोग गरिएको थियो । अध्ययनको उद्देश्य कुनै प्रक्रिया, समस्या तथा घटनाको व्याख्या विश्लेषण गर्नु प्रमुख रहेको छ भने उद्देश्यको स्वरूप साङ्ख्यिक नभएर बढी शाब्दिक हुने गर्दछ र विभिन्न अवस्था प्रक्रिया, समस्या तथा घटनाको अध्ययन तथा विश्लेषणको क्रममा तिनीहरुलाई परिमाणात्मक साङ्ख्यिक मानमा रुमान्तरण नगरी शाब्दिक रूपमा मात्रै व्याख्या विश्लेषण गरिन्छ भने त्यस्तो अनुसन्धानलाई गुणात्मक अनुसन्धान भनिन्छ । गुणात्मक अनुसन्धानले कुनै पनि विषयवस्तुको गहिराईमा गएर त्यसको अध्ययन गरिएको थियो । यस अध्ययनको प्रक्रिया, समस्या, घटनालाई यथास्थिति र प्राकृतिक अवस्थामा नै अध्ययन गरिएको थियो । यसको साथसाथै नियन्त्रण र परीक्षणको कृत्रिमतालाई पूर्ण गुणात्मक विधिमा आधारित रही शाब्दिक रूपमा व्याख्यात्मक विधिद्वारा विश्लेषण गरिएको थियो । जसका लागि निम्नानुसारको अनुसन्धान ढाँचा तयार पारिएको छ ।

क्र.स.	उद्देश्य	स्रोत	साधन
१	अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी पहिचान गर्नु ।	क) प्रधानाध्यापक ख) शिक्षक ग) दस्तावेज	क) अन्तरवार्ता निर्देशिका ख) अन्तरवार्ता निर्देशिका ग) दस्तावेज अध्ययन
२	अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था पत्ता लगाउनु	क) कक्षा अवलोकन ख) प्रधानाध्यापक ग) शिक्षक घ) विद्यार्थी	क) अवलोकन फारम ख) अन्तरवार्ता निर्देशिका ग) अन्तरवार्ता निर्देशिका घ) समूह छलफल निर्देशिका
३.	अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीहरुको दृष्टिकोण पहिचान गर्नु	क) शिक्षक ख) विद्यार्थी	क) अन्तरवार्ता निर्देशिका ख) समूह छलफल निर्देशिका

३.२ जनसङ्ख्या र नमूना छनौट

यस अध्ययनका लागि उद्देश्यात्मक नमूना छनौट विधिद्वारा सर्लाही जिल्ला, लालबन्दी गा.वि.स.मा सञ्चालित २ वटा सरकारी माध्यमिक विद्यालय तहमा अनिवार्य विषयहरु अध्यापन गराउने १२ जना शिक्षक/शिक्षिकाहरु, २ जना प्रधानाध्यापकहरु, गोला प्रथाद्वारा एउटा विद्यालयको कक्षा ९ र कक्षा १० बाट कम्तीमा २ जना छात्रा पर्ने गरी १० जना विद्यार्थीहरुको दरले २० जनाको छनौट गरिएको थियो ।

३.२.१ क्षेत्र छनौट

अध्ययनकर्ताले अध्ययन गर्न चाहेको स्थान सर्लाही जिल्लाको लालबन्दी गा.वि.स.मा दुईवटा मात्र सरकारी माध्यमिक विद्यालय सञ्चालनमा रहेकोले अध्ययनको लागि उद्देश्यात्मक नमूना छनौट विधिद्वारा स्वतः छनौट गरिएको थियो ।

३.२.२ विद्यालय छनौट

सर्लाही जिल्लामा रहेका विभिन्न माध्यमिक विद्यालयहरु मध्ये उद्देश्यात्मक नमूना छनौट विधिद्वारा श्री जनज्योति उ.मा.वि. र श्री जानकी माध्यमिक विद्यालयलाई छनौट गरिएको थियो ।

३.२.३ प्रधानाध्यापक छनौट

कुनै पनि संघसंस्थाको प्रमुख व्यक्तिलाई सो संघसंस्थाको यथार्थ र वास्तविक कुरा थाहा हुन्छ । त्यसैले यस अध्ययनमा शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था सम्बन्धी सूचनाहरु एवम् शिक्षण क्रियाकलापको क्रममा शिक्षकहरुले भोग्नु परेको समस्याहरु पत्ता लगाउन छनौटमा पर्ने प्रत्येक माध्यमिक विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरुलाई उद्देश्यात्मक नमूना छनौट विधिद्वारा स्वतः छनौट गरिएको थियो ।

३.२.४ शिक्षक छनौट

सम्बन्धित विषयको शिक्षणसँग सम्बन्धित यथार्थ जानकारी सम्बन्धित विषयको विषय शिक्षकलाई हुने भएकोले यस अध्ययनसँग सम्बन्धित यथार्थ, सत्य, तथ्य एवम् वास्तविक सूचनाहरु सङ्कलनका लागि छनौटमा पर्ने दुईवटै विद्यालयको अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुलाई उद्देश्यात्मक नमूना छनौट विधिद्वारा स्वतः छनौट गरिएको थियो । तर जनज्योती उच्च माध्यमिक विद्यालयमा अनिवार्य विषयहरु नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित शिक्षण गर्ने शिक्षकहरु दुईजना भएकोले चिठ्ठा पद्धतीद्वारा एक/एक जना शिक्षकको छनौट गरिएको थियो ।

३.२.५ विद्यार्थी छनौट

विद्यालयको शिक्षण क्रियाकलापमा प्रत्यक्षरूपमा सङ्लग्न हुने र त्यसबाट प्रभावित हुने व्यक्ति विद्यार्थी भएकोले यस अध्ययनका लागि आवश्यक सूचनाहरु सङ्कलनका लागि छनौटमा पर्ने विद्यालयका कक्षा ९ र कक्षा १० मा अध्ययनरत् एउटा कक्षाबाट ५ जना र कम्तिमा २ जना छात्रा पर्ने गरी १० जनाका दरले २० जना विद्यार्थीहरु गोलाप्रथाद्वारा छनौट गरिएको थियो ।

३.३ साधनको निर्माण

सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि प्रयोग गरिने औजारहरूलाई अध्ययनका साधनहरू भनिन्छ । अध्ययनको क्रममा प्राप्त गरिने सूचना, तथ्य, प्रमाण, जानकारी तथा आँकडाहरू नै सो अध्ययनका तथ्याङ्कहरू हुन् । शैक्षिक अनुसन्धानको क्षेत्रमा धेरैजसो तथ्याङ्कहरू सङ्ख्यात्मक हुँदैनन् तर पनि उचित विधि तथा नियमहरूको प्रयोग गरी गुणात्मक रूपान्तरण गर्न सकिन्छ । तथ्याङ्क सङ्कलनको साधनहरू विभिन्न किसिमका भएता पनि यस अध्ययनकार्यका लागि निम्नानुसारको साधनहरूको प्रयोग गरिएको थियो :

३.३.१ अन्तरवार्ता निर्देशिका

यस अध्ययनमा माध्यमिक तहको अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले भोग्नु परेको समस्याहरू पत्ता लगाउन र शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था पत्ता लगाउन छनौटमा पर्ने विद्यालयका अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षक/शिक्षिकाहरू र प्र.अ. लाई असंरचित अन्तरवार्ता लिइएको छ ।

(हेर्नुहोस् अनुसूची च र छ)

३.३.२ लक्षित समूह छलफल

यस अध्ययनमा विद्यार्थीहरूलाई लक्षित समूहको रूपमा लिएर शिक्षणको अवस्था र दृष्टिकोण पत्ता लगाउन छनौटमा पर्ने विद्यालयका विद्यार्थीहरूको लागि समूह छलफल निर्देशिका तयार गरी सो निर्देशिका अनुसार आवश्यक पर्ने सूचना सङ्कलन गरिएको थियो । (हेर्नुहोस् अनुसूची भ)

३.३.३ कक्षा अवलोकन फारम

यस अध्ययनमा कक्षा शिक्षणको अवस्था अध्ययनका लागि कक्षा शिक्षण अवलोकन फारमको निर्माण गरिएको थियो । जसमा पाठयोजना तयारी, पाठ्यवस्तुको प्रस्तुतीकरण, कक्षाकोठा व्यवस्थापन, शिक्षण विधि एवम् प्रविधि, शैक्षणिक सामग्री, मूल्याङ्कन, गृहकार्य आदिसँग सम्बन्धित सूचना सङ्कलनका लागि छनौटमा पर्ने विद्यालयमा अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने प्रत्येक शिक्षकहरूको ३/३ पटकका दरले ३६ वटा कक्षाकोठा अवलोकन गरिएको थियो । (हेर्नुहोस् अनुसूची ज)

३.३.४ दस्तावेज अध्ययन

अनुसन्धानको क्रममा सम्बन्धित संघसंस्थाका विभिन्न महत्वपूर्ण सूचनाहरू फाइल गरी राखिएको प्रमाणहरूलाई दस्तावेज अध्ययन भनिन्छ । यस अध्ययनमा छनौटमा पर्ने माध्यमिक विद्यालयमा अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको शैक्षिक योग्यता, उनीहरूले प्राप्त गरेको तालिम, अनुभव, लिङ्ग, उमेर, भाषा, ठेगाना, विशिष्टिकरण गरेको विषय, शिक्षण गर्ने विषय आदि पत्ता लगाउनका लागि दस्तावेज अध्ययन गरिएको थियो ।

३.३.५ साधनको बैद्यता निर्धारण

अध्ययनको उद्देश्यसँग सम्बन्धित सूचना सङ्कलन गर्न अन्तरवार्ता निर्देशिका, समूह छलफल निर्देशिका तथा कक्षा अवलोकन फारम निर्माण गरेर उक्त साधनलाई सहपाठी साथीहरूबीच छलफल गराइएको थियो र सो छलफलबाट प्राप्त सूचना अनुसार साधनलाई आवश्यक परिमार्जन गरी शोध निर्देशकको सल्लाह तथा सुझाव अनुसार अन्तिम रूप प्रदान गरी त्यसमा आवश्यकतानुसार संशोधन गरेर बैधानिकीकरण गरिएको थियो ।

३.३.६ सूचना सङ्कलन प्रक्रिया

अध्ययनको उद्देश्यसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क तथा सूचनाहरू सङ्कलन अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमी पहिचानका लागि फारम (अनुसूची ड) प्र.अ.सँगको अन्तरवार्ता (अनुसूची च) शिक्षकहरूसँगको अन्तरवार्ता (अनुसूची छ) कक्षा अवलोकन फारम (अनुसूची ज) विद्यार्थीहरूका लागि लक्षित समूह छलफल निर्देशिका (अनुसूची झ) तयार गरी सूचना सङ्कलन गरिएको थियो ।

३.३.७ विश्लेषण प्रक्रिया

शैक्षिक अनुसन्धानमा सङ्ख्यात्मक तथ्याङ्कहरूमात्र नभई गुणात्मक तथ्याङ्कहरू पनि हुन्छन् । यस अध्ययनको उद्देश्य पूरा गर्न आवश्यक सूचना सङ्कलन गर्न निर्माण गरिने अध्ययन सामग्री कक्षा अवलोकन फारम, अन्तरवार्ता निर्देशिका, लक्षित समूह छलफल निर्देशिकाका साथसाथै दस्तावेज अध्ययनबाट प्राप्त प्राकृतिक सूचनाहरूलाई वर्णनात्मक विधि मार्फत सिलसिलाबद्ध गरी शाब्दिकरूपमा व्याख्यान र विश्लेषण गरिएको थियो ।

३.४ नैतिकताको मापदण्ड

यस अध्ययनलाई सञ्चालन गर्दा उत्तरदाताहरूसँग सुमधुर सम्बन्ध कायम गर्दै उनीहरूको व्यक्तित्वमा आँच आउने कुनै पनि कार्य गरिएको थिएन । उत्तरदाताहरूबाट सङ्कलित सूचनाहरूलाई गोप्य राखिने आश्वासन दिइने छ । साथै उनीहरूको व्यक्तित्वमा असर पुऱ्याउने कुनै पनि कुरा प्रतिवेदनमा समावेश नगरिने सम्झौता गरी उत्तरदाताको सम्मानमा पूर्णता ध्यान दिइएको छ ।

अध्याय-चार

तथ्याङ्क विश्लेषण र व्याख्या

माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था अध्ययनको क्रममा प्रयोग गरिएका विभिन्न सामग्री एवम् साधनहरूबाट प्राप्त सूचनाहरूलाई विश्लेषण गरी व्याख्या गरिएको छ । अध्ययन सर्लाही जिल्ला लालबन्दी गा.वि.स.भिन्न सञ्चालित दुईवटा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयका २ जना प्रधानाध्यापक, १२ जना अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षक/शिक्षिकाहरू र कक्षा ९ र कक्षा १० मा अध्ययन गर्ने २० जना विद्यार्थीहरू गरी जम्मा ३४ जनालाई नमूना छनौटको रूपमा लिई आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो । जसमा माध्यमिक तहको अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमी पहिचान गर्न, शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था पत्ता लगाउनु र शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक र विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण पहिचान गर्न प्रधानाध्यापक र शिक्षकहरूसँग अन्तरवार्ता, दस्तावेज अध्ययनका साथ साथै विद्यार्थीहरूलाई समूह छलफल निर्देशिका तयार गरी प्राप्त प्रतिक्रियालाई यस खण्डमा व्याख्या गरिएको छ ।

४.१ शिक्षकहरूको पृष्ठभूमी

विद्यालयका प्रमुख तीन अङ्गहरू मध्ये शिक्षकलाई एउटा महत्वपूर्ण अङ्गका रूपमा लिइँदै आइरहेको छ । त्यसैकारण पनि विद्यालयको शैक्षिक उन्नती र प्रगतिको लागि शिक्षकको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । अध्ययनको सिलसिलामा शिक्षकहरूको पृष्ठभूमी अन्तरगत शिक्षकहरूको शैक्षिक योग्यता, उनीहरूको तालिमको अवस्था, शिक्षण अनुभव, विशिष्टिकरण गरेको विषय र शिक्षण गर्ने विषय, लैङ्गिक अवस्था, उमेर, मातृभाषा, धार्मिक अवस्था, जात/जाती सम्बन्धी सूचनाहरू सङ्कलनका लागि सम्बन्धित विद्यालयका प्रधानाध्यापक र अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षक-शिक्षिकाहरूसँग अन्तरवार्ता तथा दस्तावेज अध्ययनबाट निम्न लिखित सूचनाहरू प्राप्त भएका थिए :

४.१.१ नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमी :

अध्ययनको पहिलो उद्देश्यानुरूप माध्यमिक तहमा अनिवार्य नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमी पहिचान गर्नका लागि दस्तावेज अध्ययन गरी प्राप्त हुन आएको तथ्यलाई निम्न लिखित तालिकामा तालिकाबद्ध गरि प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ४.१

नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमी

शिक्षक विवरण	विद्यालयका नेपाली विषयका शिक्षकहरू	
	जानकी मा.वि.	जनज्योती उ.मा.वि.
ठेगाना	लालबन्दी-१, सर्लाही	लालबन्दी-६, सर्लाही
जात/जाती	ब्राम्हण	ब्राम्हण
लिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	पुरुष
उमेर	४२ वर्ष	४५ वर्ष
मातृभाषा	नेपाली	नेपाली
धार्मिक अवस्था	हिन्दु	हिन्दु
शैक्षिक योग्यता	बी.एड.	एम.एड.
विषय विशिष्टिकरण	नेपाली	नेपाली
अध्यापन गर्ने विषय	नेपाली	नेपाली
तालिम	प्राप्त	प्राप्त
शिक्षण अनुभव	५ वर्ष	१६ वर्ष
नोकरीको किसिम	राहत	स्थायी

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९

माथि प्रस्तुत तालिका ४.१ अनुसार माध्यमिक तहमा अनिवार्य नेपाली विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरू सबै जातीगत रूपमा ब्राम्हण समुदायका साथसाथै दुवै जना शिक्षकहरू लालबन्दी गा.वि.स.मा नै घर भएका स्थानीय बासिन्दा भएको पाइयो । त्यस्तै १ जना महिला शिक्षक र १ जना पुरुष शिक्षक रहेको पाइनुका साथै एक जना शिक्षक ४२ वर्ष र अर्को शिक्षक ४५ वर्ष उमेर पुगेका मातृभाषा नेपाली र हिन्दु धर्म मान्नेहरू पाइयो । शैक्षिक योग्यताको हकमा दुवै शिक्षकहरूले आवश्यक न्यूनतम शैक्षिक योग्यता स्नातक उत्तीर्ण गरेको पाइयो भने दुवै शिक्षकहरूले शिक्षाशास्त्र सङ्काय नै अध्ययन गरेको पाइयो । दुवै शिक्षकहरूले शिक्षक तालिम प्राप्त गरेको पाइयो भने शिक्षकहरूको विषय विशिष्टिकरण र अध्यापन गराउने विषयपनि नेपाली नै रहेको पाइनुका साथसाथै एक जना शिक्षकको शिक्षण अनुभव ५ वर्ष र अर्को शिक्षकको १६ वर्ष सम्म शिक्षण अनुभव रहेको देखियो । अनिवार्य नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूमध्ये एक जना शिक्षिका राहत र एक जना शिक्षक स्थायी दरबन्दीमा कार्यरत रहेको पाइयो ।

अतः माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरु दुवै जना स्थानीय, सबैको मातृभाषा नेपाली र हिन्दु धर्मनै मान्ने रहेको पाइयो । सबै शिक्षकहरु ब्राम्हण समुदायका, आवश्यक न्यूनतम शैक्षिक योग्यता स्नातक पूरा गरेका, एक जना शिक्षिका र एकजना शिक्षक, आफ्नो विषय विशिष्टकरण र अध्यापन गर्ने विषय नेपाली नै रहेको पाइयो भने महिला शिक्षकको हकमा ५ वर्ष शिक्षण अनुभव हाँसिल गरेको र पुरुष शिक्षकले १६ वर्षको शिक्षण अनुभव हाँसिल गरेको देखिएकोले नेपाली विषय शिक्षकहरुमा शिक्षण अनुभव बाहेक प्रायजसोः सबै पक्षहरुमा समानता रहेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.१.२ अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको पृष्ठभूमी :

दस्तावेज अध्ययनबाट प्राप्त भएको सूचना अनुसार माध्यमिक तहमा अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ४.२

अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी

शिक्षक विवरण	विद्यालयका अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषयका शिक्षकहरु	
	जानकी मा.वि.	जनज्योती उ.मा.वि.
ठेगाना	जब्दी-८, सर्लाही	हरिपुर-५, सर्लाही
जात/जाती	क्षेत्री	दनुवार
लिंग	पुरुष	पुरुष
उमेर	२८ वर्ष	५६ वर्ष
मातृभाषा	नेपाली	मैथिली
धार्मिक अवस्था	हिन्दु	हिन्दु
शैक्षिक योग्यता	बी.एड.	बी.एड.
विषय विशिष्टकरण	अङ्ग्रेजी	अङ्ग्रेजी
अध्यापन गर्ने विषय	अङ्ग्रेजी	अङ्ग्रेजी
तालिम	प्राप्त	प्राप्त
शिक्षण अनुभव	२ वर्ष	३१ वर्ष
नोकरीको किसिम	निजी स्रोत	स्थायी

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९

माथि प्रस्तुत तालिका ४.२ मा अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने कुनै पनि शिक्षकहरुको घरदेखि विद्यालयको दुरी नजिक नरहेको पाइयो अर्थात अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषय

शिक्षण गर्ने कुनै पनि शिक्षकहरु स्थानीय नरहेको पाइयो । दुवै शिक्षकहरु पुरुष भएता पनि एक जना शिक्षक क्षेत्री समुदायको र अर्को एक जना शिक्षक भने जनजाति दनुवार समुदायको रहेको पाइयो । अङ्ग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको उमेरको अवस्थाहेर्दा एकजना शिक्षक २८ वर्ष र अर्को शिक्षक ५६ वर्षको रहेको पाइयो । मातृभाषाको हकमा एक जना शिक्षकको मातृभाषा नेपाली र अर्को एक जनाको मातृभाषा मैथिली रहनुको साथ साथै धार्मिक हिसाबमा हिन्दु धर्म नै मान्ने रहेको पाइयो । शैक्षिक योग्यताको हकमा दुवै शिक्षकहरुले न्यूनतम स्नातक तह उत्तीर्ण गरेको पाइयो भने शिक्षकहरुको अध्यापन विषय र विशिष्टिकरण विषय अङ्ग्रेजी नै रहेको पाइयो साथै दुवै शिक्षकहरु तालिम प्राप्त नै रहेको पाइयो । शिक्षक अनुभव भने एउटा शिक्षकको २ वर्ष र अर्कोको ३१ वर्ष सम्म रहेको पाइयो । नोकरीको हिसाबले हेर्दा एक जना युवा शिक्षक निजी स्रोतमा कार्यरत र एक जना शिक्षक स्थायी दरबन्दीमा कार्यरत रहेको पाइयो ।

अतः अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरु दुवै नै स्थानीय नरहेको, लैङ्गिक अवस्थामा समानता, उमेरगत असमानता, शिक्षण अनुभव एकको २ वर्ष र अर्कोको ३१ वर्ष रहेको, एकजना शिक्षक क्षेत्री समुदायको र एकजना शिक्षक दनुवार समुदायको रहको, अध्यापन गर्ने विषय र विशिष्टिकरण गरेको विषय एकै रहेको जसले गर्दा शिक्षण सहज हुने कुराको निक्कै निकास्त सकिन्छ । समग्रमा भन्दा माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमिका कुनै पनि कुरामा समानता नरहेको निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.१.३ अनिवार्य गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमि :

अध्ययनको सिलसिलामा लालबन्दी गा.वि.स.मा सञ्चालित दुईवटा माध्यमिक विद्यालयको दस्तावेज अध्ययनबाट प्राप्त सूचनाका आधारमा माध्यमिक तहमा अनिवार्य गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमिलाई तलको तालिकामा तालिकाबद्ध गरिएको छ :

तालिका नं. ४.३

गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी

शिक्षक विवरण	विद्यालयका गणित विषयका शिक्षकहरु	
	जानकी मा.वि.	जनज्योती उ.मा.वि.
ठेगाना	ईश्वरपुर-६, सर्लाही	लालबन्दी-५, सर्लाही
जात/जाती	क्षेत्री	ब्राम्हण
लिंग	पुरुष	पुरुष
उमेर	३२ वर्ष	३८ वर्ष वर्ष
मातृभाषा	नेपाली	नेपाली
धार्मिक अवस्था	हिन्दु	हिन्दु
शैक्षिक योग्यता	बी.एड.	एम.एड.
विषय विशिष्टिकरण	गणित	गणित
अध्यापन गर्ने विषय	गणित	गणित
तालिम	प्राप्त	प्राप्त
शिक्षण अनुभव	७ वर्ष	५ वर्ष
नोकरीको किसिम	निजी स्रोत	अस्थायी

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९

माथिको तालिका ४.३ लाई हेर्दा माध्यमिक तहमा अनिवार्य गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरु एक जना स्थानीय रहेको देखिन्छ भने अर्को एक जना शिक्षकको घरदेखि विद्यालयको दुरी टाडा रहेको देखिन्छ । लैङ्गिक आधारमा हेर्दा दुवै जना शिक्षकहरु पुरुष नै हुनुहुन्छ भने उमेरगत हिसाबमा एक जना शिक्षक ३२ वर्ष र अर्को शिक्षक ३८ वर्ष उमेरको रहेको पाइन्छ । जातिगत आधारमा एक जना शिक्षक क्षेत्री समुदाय र एक जना शिक्षक ब्राम्हण समुदायको हुनुहुन्छ भने दुवै जना शिक्षकहरुको धर्म हिन्दु धर्म नै रहेको पाइन्छ । दुवै शिक्षकहरुले आवश्यक न्यूनतम शैक्षिक योग्यता स्नातक गरेको पाइनुका साथसाथै अध्यापन गर्ने विषय र विशिष्टिकरण गरेको विषय गणित नै रहेको पाइयो । त्यसैगरी दुवै जना शिक्षकहरु तालिम प्राप्त हुनुको साथ साथै शिक्षण अनुभव एउटा शिक्षकको ५ वर्ष र अर्को शिक्षकको ७ वर्ष सम्म रहेको पाइयो । नोकरीको किसिममा भने एक जना शिक्षक निजीस्रोतको रूपमा र एकजना अस्थायी दरबन्दीको रूपमा कार्यरत रहेको पाइयो ।

समग्रमा भन्नुपर्दा लालबन्दी गा.वि.स.मा सञ्चालित दुईवटा माध्यमिक विद्यालयको दस्तावेज अध्ययनबाट प्राप्त सूचनाको आधारमा माध्यमिक तहमा गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको लैङ्गिक अवस्थामा समानता, न्यूनतम शैक्षिक योग्यता पूरा गरेको, धार्मिक हिसाबमा दुवै जना हिन्दुहरूनै रहेको देखिन्छ । एक जना शिक्षक क्षेत्री र एक जना शिक्षक ब्राम्हण समुदायको रहेको पाइन्छ । लैङ्गिक हिसाबमा दुवै जना शिक्षकहरू पुरुष र विषय विशिष्टिकरण र शिक्षण गर्ने विषयमा समानता रहेको पाइयो भने शिक्षण अनुभव ५ वर्ष र ७ वर्ष मात्र रहेको पाइयो । यसबाट अनिवार्य गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको केही पक्षमा समानता र केहीमा असमानता रहेको निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.१.४ अनिवार्य विज्ञान विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको पृष्ठभूमी :

अध्ययनको उद्देश्यानुसार लालबन्दी गा.वि.स.मा सञ्चालित दुईवटा माध्यमिक विद्यालयका अनिवार्य विषयहरू अध्यापनमा सङ्लग्न शिक्षकहरूको दस्तावेज अध्ययनबाट सङ्कलन गरिएको पृष्ठभूमी निम्नानुसार रहेको छ :

तालिका नं. ४.४

विज्ञान विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमी

शिक्षक विवरण	विद्यालयका विज्ञान विषयका शिक्षकहरू	
	जानकी मा.वि.	जनज्योती उ.मा.वि.
ठेगाना	जब्दी-८, सर्लाही	लालबन्दी-१, सर्लाही
जात/जाती	ब्राम्हण	धानुक
लिंग	पुरुष	पुरुष
उमेर	२८ वर्ष	५६ वर्ष
मातृभाषा	नेपाली	मैथिली
धार्मिक अवस्था	हिन्दु	हिन्दु
शैक्षिक योग्यता	आई.एस्सी/ बी.एड.	बी.एस्सी, बी.एड.
विषय विशिष्टिकरण	विज्ञान/अङ्ग्रेजी	विज्ञान/गणित
अध्यापन गर्ने विषय	विज्ञान	विज्ञान
तालिम	प्राप्त	प्राप्त
शिक्षण अनुभव	६	३३
नोकरीको किसिम	निजी स्रोत	स्थायी

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९

माथि प्रस्तुत गरिएको तालिका ४.४ लाई हेर्दा माध्यमिक तहमा अनिवार्य विज्ञान विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकमध्ये एक जनाको घर घर पायक नै देखिन्छ भने अर्कोको घर अपाएक देखिन्छ। जातीगत विश्लेषण गर्दा दुवै शिक्षकहरू फरक फरक जातको हुनुहुन्छ, जसमा एकजना ब्राम्हण समुदायको हुनुहुन्छ भने अर्को एक जना शिक्षक धानुक समुदायको हुनुहुन्छ। लैङ्गिक आधारमा हेर्दा दुवै जना शिक्षकहरू पुरुष नै हुनुहुन्छ भने उमेरगत हिसाबमा एकजना शिक्षक २८ वर्ष उमेरको र अर्को शिक्षक ५६ वर्ष उमेरको हुनुहुन्छ। त्यसैगरी शिक्षकहरूको मातृभाषालाई हेर्दा एक जना शिक्षकको मातृभाषा नेपाली र अर्कोको मातृभाषा मैथिली रहेको पाइन्छ भने धार्मिक हिसाबमा दुवै जना शिक्षकहरू हिन्दु धर्मात्मक नै हुनुहुन्छ। शैक्षिक योग्यताको हकमा भने दुवै जना शिक्षकले न्यूनतम स्नातक उत्तीर्ण गरेको भएता पनि एक जना शिक्षकको विषय विशिष्टिकरण र अध्यापन गर्ने विषयमा फरक देखिन्छ। तालिमको हकमा भने दुवै जना शिक्षकहरू तालिम प्राप्त नै भएता पनि शिक्षण अनुभव एउटाको ६ वर्ष र अर्कोको ३३ वर्ष रहेको

पाइन्छ । त्यसैगरी नोकरीको किसिमबाट हेर्दा एक जना शिक्षक निजीस्रोतको रूपमा खटिएको पाइन्छ भने अर्को एक जना शिक्षक स्थायी दरबन्दी भएको देखिन्छ ।

समग्रमा हेर्दा माध्यमिक तहमा अनिवार्य विज्ञान विषयको शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूमा घरपायक र घर अपाएक दुवै भएका, ब्राम्हण र धानुक समुदायका, मातृभाषा नेपाली र मैथिली भएका, हिन्दु धर्मालम्बी नै रहेको पाइयो । त्यस्तै शैक्षिक योग्यताको कुरा गर्दा आवश्यक न्यूनतम शैक्षिक योग्यता पूरा गरेको भएता पनि सम्बन्धित विषयमा विशिष्टकरण नगरी शिक्षण सिकाइ कार्यमा सरिक रहेको पाइयो भने एक जना शिक्षक निजीस्रोतमा कार्यरत र एकजना स्थायी दरबन्दीमा कार्यरत रहेको पाइयो । यसबाट दुवै विद्यालयका विज्ञान विषयका शिक्षकहरूको शैक्षिक योग्यता, शिक्षण अनुभव, उमेर जातीयता, अध्ययन गरेको र अध्यापन गर्ने विषय आदिमा व्यापक असमानता रहेको निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.१.५ सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमी :

छनौटमा परेका माध्यमिक विद्यालयको मा.वि. तहमा सामाजिक अध्ययन अध्यापनरत शिक्षकहरूको पृष्ठभूमी तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ४.५

सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी

शिक्षक विवरण	विद्यालयका सामाजिक अध्ययन विषयका शिक्षकहरु	
	जानकी मा.वि.	जनज्योती उ.मा.वि.
ठेगाना	पथरकोट-५, सर्लाही	लालबन्दी-१, सर्लाही
जात/जाती	क्षेत्री	ब्राम्हण
लिङ्ग	पुरुष	पुरुष
उमेर	३७ वर्ष	४२ वर्ष
मातृभाषा	नेपाली	नेपाली
धार्मिक अवस्था	हिन्दु	हिन्दु
शैक्षिक योग्यता	एम.ए./बी.एड.	बी.ए./बी.एड.
विषय विशिष्टिकरण	समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र	सामाजिक
अध्यापन गर्ने विषय	सामाजिक	सामाजिक
तालिम	प्राप्त	प्राप्त
शिक्षण अनुभव	२ वर्ष	१३ वर्ष
नोकरीको किसिम	राहत	स्थायी

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९

माथि प्रस्तुत गरिएको तालिका नं. ४.५ मा माध्यमिक तहमा सामाजिक विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरु मध्ये एक जना शिक्षक घर पाएक भएका र अर्का एक जना घर अपाएक भएका देखिन्छ, भने दुवै शिक्षकहरुको मातृभाषा नेपाली नै रहेको पाइन्छ । जातिगत आधारमा हेर्दा एक जना शिक्षक क्षेत्री समुदाय र एक जना शिक्षक ब्राम्हण समुदायको रहेको पाइन्छ भने दुवै शिक्षकहरु पुरुष नै रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी उमेरगत हिसाबमा भन्नुपर्दा एउटा शिक्षकको उमेर ३७ वर्ष र अर्कोको उमेर ४२ वर्ष रहेको पाइन्छ । दुवै शिक्षकहरु हिन्दु धर्मात्मवी नै हुनुहुन्छ भने न्यूनतम स्नातक तह उत्तीर्ण शिक्षकहरु नै हुनुहुन्छ । त्यसैगरी शिक्षकहरुले अध्यापन गर्ने विषय र शिक्षण गर्ने विषय समाजशास्त्र नै रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी दुवै जना शिक्षकहरु तालिम प्राप्त हुनुहुन्छ भने शिक्षण अनुभवको सन्दर्भमा भन्नुपर्दा एक शिक्षकको शिक्षण अनुभव २ वर्ष र अर्कोको १३ वर्षको शिक्षण अनुभव रहेको देखिन्छ ।

नोकरीको किसिममा एक जना शिक्षक राहत दरबन्दीमा कार्यरत हुनुहुन्छ भने अर्को एक जना शिक्षक स्थायी दरबन्दीमा कार्यरत रहेको पाइन्छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा माध्यमिक तहमा अनिवार्य सामाजिक विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरु क्षेत्री र ब्राम्हण समुदायका, मातृभाषा नेपाली भएका, धार्मिक र लैङ्गिक पक्षमा समान भएका, घर पाएक र घर अपाएक भएका, उमेरमा केही असमानता भएका, न्यूनतम शैक्षिक योग्यता प्राप्त, स्थायी र सम्बन्धित विषयमा विशिष्टिकरण गरी सोही विषय नै अध्यापन गर्ने रहेको पाइयो । अतः सामाजिक विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरुको धेरैजसो पक्षहरुमा समानता रहेको निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.१.६ स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी :

अध्ययनको लागि लिइएका लालबन्दी गा.वि.स.मा सञ्चालित दुईवटा माध्यमिक विद्यालयको दस्तावेज अध्ययनबाट सङ्कलन गरिएको सूचना तथा तथ्याङ्कको आधारमा माध्यमिक तहमा अनिवार्यस्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी निम्नानुसार रहेको छ :

तालिका नं. ४.६

स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमी

शिक्षक विवरण	विद्यालयका स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण विषयका शिक्षकहरू	
	जानकी मा.वि.	जनज्योती उ.मा.वि.
ठेगाना	लालबन्दी-२, सर्लाही	लालबन्दी-१, सर्लाही
जात/जाती	ब्राम्हण	ब्राम्हण
लिंग	महिला	पुरुष
उमेर	४६ वर्ष	३७ वर्ष
मातृभाषा	नेपाली	नेपाली
धार्मिक अवस्था	हिन्दु	हिन्दु
शैक्षिक योग्यता	बी.ए/बी.एड.	एम.ए./बी.एड.
विषय विशिष्टिकरण	जनसङ्ख्या	जनसङ्ख्या
अध्यापन गर्ने विषय	जनसङ्ख्या	जनसङ्ख्या
तालिम	प्राप्त	प्राप्त
शिक्षण अनुभव	२२	९ वर्ष
नोकरीको किसिम	स्थायी	स्थायी (नि.मा.वि.)

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९

प्रस्तुत तालिका ४.६ मा उल्लेख गरिएअनुसार माध्यमिक तहमा अनिवार्य स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरू दुवै जना घरको दुरी नजिक भएका हुनुहुन्छ, भने दुवै शिक्षकको मातृभाषा नेपाली नै रहेको पाइन्छ। जातिगत आधारमा दुवै शिक्षकहरू ब्राम्हण समुदायकै हुनुहुन्छ, भने लैङ्गिक आधारमा एक जना महिला र एकजना पुरुष शिक्षक हुनुहुन्छ। उमेरगत आधारमा विश्लेषण गर्दा एकजना शिक्षकको उमेर ३७ वर्ष र अर्को शिक्षकको उमेर ४६ वर्ष रहको पाइन्छ। दुवै शिक्षकहरू हिन्दु न हुनुहुन्छ, भने दुवै शिक्षकहरूले न्यूनतम शैक्षिक योग्यता पूरा गरी विषय विशिष्टिकरण गरेको विषयमा नै अध्यापन गरेको पाइन्छ। शिक्षण अनुभव एक जना शिक्षकको ९ वर्ष र अर्को शिक्षकको २२ वर्ष रहको छ। दुवै शिक्षकहरू स्थायी दरबन्दीमा कार्यरत रहको भएतापनि एकजना नि.मा.वि. दरबन्दी भएको शिक्षकलाई माथिल्लो योग्यताको कारणले अध्यापन गर्न दिइएको देखियो।

माध्यमिक तहको अनिवार्य स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा विषय शिक्षण गर्ने दुवै जना शिक्षक घर देखि विद्यालयको दुरी नजिकै भएका, दुवैको मातृभाषा नेपाली नै भएका, ३७ वर्षदेखि ४६ वर्ष उमेर समूहका, तालिम प्राप्त, एक जना शिक्षकले ९ वर्षको शिक्षण अनुभव प्राप्त गरेको र अर्को शिक्षकले २२ वर्षको शिक्षण अनुभव प्राप्त गरेको पाइयो भने योग्यताको कारणले तल्लो तहमा अध्यापन गर्ने शिक्षकलाई पनि माथिल्लो तहको अध्यापनमा सरिक गराइएको पाइयो ।

४.२ शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

विद्यार्थीहरूलाई विषयसँग सम्बन्धित विभिन्न किसिमका ज्ञान, सीप र अभिवृत्तिको विकास गराउने उद्देश्यले कक्षाकोठा भीत्र तथा बाहिर शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूका बीचमा हुने अन्तरक्रियालाई नै शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था मान्न सकिन्छ । त्यसैले शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था पत्ता लगाउनका लागि प्रश्नावली तयार गरी प्र.अ.सँग अन्तरवार्ता अनुसूची ड, अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूसँग अन्तरवार्ता अनुसूची च, कक्षा शिक्षण अवलोकन फारम अनुसूची छ र विद्यार्थीहरूसँग समूह छलफल निर्देशिका अचूसूची ज बाट प्राप्त हुन आएका तथ्याङ्कलाई तालिकामा प्रस्तुत गरी विषयानुसार विश्लेषण एवम् व्याख्या गरिएको छ :

४.२.१ कक्षाकोठा व्यवस्थापन

माध्यमिक तहमा अध्यापन हुने अनिवार्य विषयहरू नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित, विज्ञान, सामाजिक अध्ययन, स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षाको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था अन्तरगत कक्षा अवलोकनबाट सङ्कलित सूचना तथा तथ्याङ्कको आधारमा कक्षाकोठा व्यवस्थापनलाई निम्नानुसार तालिकामा तालिकाबद्ध गरिएको छ :

तालिका नं. ४.७

कक्षाकोठा व्यवस्थापन

भौतिक व्यवस्थापन	विद्यालय	
	जानकी मा.वि.	जनज्योति उ.मा.वि
भवनको किसिम र छाना	पक्क ढलान	पक्क ढलान
शिक्षणपाटीको व्यवस्था र आकार	उपयुक्त	उपयुक्त
कक्षाकोठाको सरसफाई र सजावट	सफासुगधर / अनुशासन लेखिएको चार्ट	सफासुगधर / भनाईहरु लेखिएको चार्टहरु
विद्यार्थीको बसाई	छात्र र छात्रा अलग-अलग लाइनमा	छात्र र छात्रा अलग-अलग लाइनमा
फर्निचरको व्यवस्था	आवश्यकतानुसार पर्याप्त	आवश्यकतानुसार पर्याप्त
फर्निचरको रखाई	उपयुक्त	उपयुक्त
कक्षाकोठामा प्रकाश र हावा	केही मात्रामा	उपयुक्त मात्रामा
विभिन्न क्रियाकलाप गर्ने ठाउँको व्यवस्था	विभिन्न कक्षा क्रियाकलाप गर्ने ठाउँ प्रसस्त नभएको	विभिन्न कक्षा क्रियाकलाप गर्ने ठाउँ प्रसस्त भएको

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६९

माथि प्रस्तुत गरिएको तालिका ४.७ को अध्ययनबाट नमुना छनौटमा परेका दुवै विद्यालय पक्की भवन भएका र छानो पनि पक्क ढलान भएको देखियो भने विद्यालयमा शिक्षणपाटीको व्यवस्था कक्षाकोठा र विद्यार्थी सङ्ख्याको आधारमा उपयुक्त किसिमको रहनुको साथसाथै आकारपनि उपयुक्त नै पाइयो । कक्षाकोठाको सरसफाईमा पनि पर्याप्त ध्यान दिइएको पाइयो भने सजावटका लागि एउटा विद्यालयमा अनुशासन लेखिएको चार्ट पाइयो भने अर्को विद्यालयमा विभिन्न व्यक्तिहरुका भनाईहरु लेखिएको चार्टहरु राखिएको पाइयो । विद्यार्थीहरुको बसाईको सन्दर्भमा भन्नुपर्दा दुवै विद्यालयमा छात्र र छात्राहरुलाई अलग अलग लाईनमा राखिएको पाइयो । विद्यालयमा विद्यार्थी संख्याको आधारमा फर्निचर आवश्यकतानुसार व्यवस्थापन गरेको पाइयो भने फर्निचरको व्यवस्थापन पनि विद्यार्थी सङ्ख्यानुसार नै रहेको पाइयो । एउटा विद्यालयमा कक्षाकोठामा प्रकाशन र हावा को व्यवस्थापनका लागि एक कोठामा १ वटा ढोका र ४ वटा भ्यालराखिएको भएता पनि विद्यालयलाई वरिपरीबाट व्यक्तिगत

घरहरूले घेरेको कारणले गर्दा हावा तथा प्रकाश केही मात्रामा मात्र रहेको पाइयो भने अर्को विद्यालयमा २ वटा ढोका र ४ वटा भ्याल भएको र विद्यालय पनि खुला ठाउँमा भएकोले उपयुक्त मात्रामा प्रकाश र हावाको व्यवस्था देखियो । त्यसैगरी शिक्षण क्रियाकलापको समयमा विभिन्न किसिमका क्रियाकलापहरू गर्नका लागि एउटा विद्यालयमा ठाउँको व्यवस्था भएको देखियो भने अर्को विद्यालयमा कक्षाकोठाभित्र विभिन्न क्रियाकलाप गर्ने ठाउँको व्यवस्था नभएको पाइयो ।

नमुना छनौटमा परेका विद्यालयको कक्षाकोठा व्यवस्थापनलाई हेर्दा सबै विद्यालयहरूमा ढोका तथा भ्यालको व्यवस्था पर्याप्त मात्रामा हुँदाहुँदै पनि एउटा विद्यालय वरिपरीबाट व्यक्तिगत घरहरूले घेरिएको कारणले हावा तथा प्रकाशको उचित व्यवस्था नभएको पाइयोता पनि अन्य कुराहरूमा केही मात्रामा मात्र भएता पनि समानता नै रहेको देखिन्छ । अन्त्यमा प्रभावकारी शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नका लागि कक्षाकोठाका सजावट, हावाको लागि पङ्खाको व्यवस्था, उपयुक्त शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापन जस्ता पक्षमा दुवै विद्यालयले ध्यान दिनु आवश्यक हुने निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.२.२ शिक्षण क्रियाकलापप्रति प्रधानाध्यापकहरूको प्रतिक्रिया

विद्यालयको प्रशासनिक व्यक्तिको रूपमा प्रधानाध्यापकको व्यवस्था गरिएको हुन्छ भने विभिन्न किसिमका प्रशासनिक क्रियाकलापहरू सञ्चालन लगाएत विद्यार्थीहरूको पठन-पाठनदेखि शिक्षकहरूको शिक्षण क्रियाकलाप सम्मका क्रियाकलापहरूमा प्रधानाध्यापक मूल रूपमा उत्तरदायि हुन्छ । प्रधानाध्यापकले प्रत्येक विद्यालयमा शिक्षण सम्बन्धमा देखिएका समस्याहरूलाई आवश्यकतानुसार अध्ययनगरी समाधान गर्दै राम्रा पक्षहरूलाई निरन्तरता दिँदै शिक्षक र विद्यार्थीहरूलाई पनि आवश्यकतानुसार पृष्ठपोषण प्रदान गर्दै जानु पर्दछ । नमुना छनौटमा परेका दुई विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरूलाई प्रश्नावली तयार गरी (अनुसूची-च) अन्तरवार्ताद्वारा प्रतिक्रिया लिइएको थियो जसमा शिक्षकहरूले तालिममा सिकेको कुरालाई कक्षाकोठामा प्रयोग गरेको वा नगरेको सम्बन्धमा प्रश्न गर्दा जानकी मा.वि.का प्रधानाध्यापकले शिक्षकहरूले तालिममा सिकेको कुरा अवलोकन गरी कक्षाकोठामा प्रयोग गरे वा नगरेको मूल्याङ्कन गर्ने बताए भने जनज्योति उ.मा.वि.का प्रधानाध्यापकले त्यस्तो मूल्याङ्कन गर्ने कुनै व्यवस्था नभएको र सो सम्बन्धमा शिक्षक स्वम् जिम्मेवार रहने कुरा बताए ।

छनौटमा परेका दुई वटै विद्यालयका प्रधानाध्यापकले आवश्यक न्यूनतम् शैक्षिक योग्यता पूरा गरेका थिए भने जानकी मा.वि.का प्रधानाध्यापकले १० महिने तालिम प्राप्त गरेका थिए भने जनज्योति उ.मा.वि.का प्रधानाध्यापकले आवश्यकतानुसार सम्पूर्ण तालिमहरू लिएका

थिए । जानकी मा.वि.मा पुरुष शिक्षकको तुलनामा महिला शिक्षक संख्यात्मक रूपमा बढी भएता पनि मा.वि. तहमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूमा महिला शिक्षकको संख्या दुई मात्र रहेको पाइयो भने जनज्योति उ.मा.वि.मा मा.वि. तहमा अध्यापन गर्ने महिला शिक्षकको संख्या शून्य रहेको पाइयो । शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालनका लागि कुनै पनि शिक्षकहरूले लिखित पाठयोजना बनाउने नगरेको तर वार्षिक कार्य योजना अनुरूप शिक्षण गर्ने गरेको, विद्यालयमा विषयगत शैक्षणिक सामग्री पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध नभएको, शिक्षणको क्रममा प्रायजसो: सबै शिक्षकहरूले व्याख्यान र प्रश्नोत्तर विधिकै मात्र प्रयोगमा बढी ध्यान दिएको, आवश्यकतानुसार कक्षा अवलोकन गर्नुको साथसाथै विद्यार्थीहरूको शिक्षणसम्बन्धी समस्या सोधपुछ गरी सो को समाधानका लागि उचित पहल गर्ने प्रतिक्रिया दुवै विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरूबाट पाइयो ।

प्रभाकारी शिक्षण क्रियाकलाप सम्पन्न गर्नका लागि सरकारी तर्फबाट पनि समय-समयमा तालिम, गोष्ठी, सेमिनार, गर्नुका साथसाथै निरीक्षणको व्यवस्था पनि प्रभावकारी हुनु पर्ने र शिक्षकले पनि तालिममा आफुले सिकेको कुरालाई कक्षाकोठामा प्रयोग गर्न तत्पर हुनु पर्ने र सोही अनुसार शिक्षण गर्नु पर्ने, उचित किसिमको शैक्षणिक विधि र सामग्रीको निर्माण एवम् प्रयोगमा पर्याप्त ध्यान दिनु पर्ने विषयमा दुवै प्रधानाध्यापकहरूबाट समान प्रतिक्रिया पाइयो । शिक्षण क्रियाकलापमा देखिएका समस्याहरू सम्बन्धी प्रश्न गर्दा दुवै विद्यालयका प्र.अ.हरूले विद्यार्थीहरूले विद्यालयमा नियमितता नदिनु मुख्य समस्या रहेको बताए भने, अभिभावकहरूको आफ्ना छोरा/छोरीहरूको पढाई प्रतिको उदासिनता ज्वलन्त समस्या रहेको बताए । त्यसैगरी विद्यार्थीहरूको रुची एवम् चाहना अनुसारको पाठ्यक्रम र सामग्री नहुनु नै अर्को मुख्य समस्या रहेको बताए ।

शिक्षण क्रियाकलाप प्रति छनौटमा परेका दुवै विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरूले एकै किसिमको समस्याहरू औल्याएको पाइयो । शिक्षण क्रियाकलाप भनेको शिक्षक र विद्यार्थीहरूबीचको सक्रिय अन्तरक्रिया भएकोले गर्दा शिक्षक एवम् विद्यार्थीहरू स्वयम्ले सिकाउने र सिक्ने कुरामा बढी ध्यान दिनु पर्ने, अभिभावकहरूले आफ्ना छोरा-छोरीहरूको पढाई प्रति कर्तव्यबोध हुनु पर्ने, शैक्षणिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोगमा शिक्षक स्वयम् सक्रिय भई आफैले निर्माण गर्ने तथा विद्यार्थीहरूलाई पनि निर्माण गर्न लगाउनु पर्ने, शिक्षण क्रियाकलापकै क्रममा निरन्तर मूल्याङ्कन गरी आवश्यकतानुसार पृष्ठपोषण प्रदान गर्नु पर्ने जस्ता कुराहरू बताए । यी माथिका समस्याहरू समाधानका लागि प्र.अ.हरू सधैं तयार र शिक्षकहरूलाई सहयोग गर्न तयार रही शिक्षणप्रति उत्तरदायी रहेको निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.२.३ अनिवार्य नेपाली विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

अध्ययनको उद्देश्यानुसार माध्यमिक तहको अनिवार्य नेपाली विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था सम्बन्धी कक्षा अवलोकन (अनुसूची-ज), शिक्षक अन्तरवार्ता (अनुसूची-छ) र लक्षित समूह छलफल निर्देशिका (अनुसूची-भ) बाट प्राप्त प्रतिक्रियाहरूलाई तलको तालिका तालिकाबद्ध गरी व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ :

तालिका नं. ४.८

अनिवार्य नेपाली विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप विवरण	अनिवार्य नेपाली विषयको कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप			
	जानकी मा.वि		जनज्योति उ.मा.वि.	
	कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तरवार्ता	कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तरवार्ता
कक्षा सुरुवात	पूर्व पाठको स्मरण गराएर	पूर्व पाठको स्मरण गराएर	पूर्व पाठको स्मरण गराएर	पूर्व पाठको स्मरण गराएर
पाठ योजना निर्माण	नबनाउने	नबनाउने	नबनाउने	नबनाउने
शैक्षणिक सामग्री	दैनिक प्रयोगका सामग्री, आवश्यकतानुसारका अन्य	दैनिक प्रयोगका सामग्री	दैनिक प्रयोगका सामग्री, आवश्यकतानुसारका अन्य	चार्ट, तस्वीर
विद्यार्थी मूल्याङ्कन	मौखिक व्यक्तिगत र सामुहिक प्रश्न	लिखित, मौखिक र सामुहिक प्रश्न	मौखिक व्यक्तिगत र सामुहिक प्रश्न	लिखित, मौखिक र सामुहिक प्रश्न
पाठको समाप्ती	साराशं भन्ने	साराशं भनेर	साराशं भन्ने	साराशं भनेर
गृहकार्य	दिने तर जाँच नगर्ने	दिने र जाँच गर्ने	दिने र जाँच गर्ने	दिने र जाँच गर्ने

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९

माथि प्रस्तुत गरिएको तालिकालाई अध्ययन गर्दा नेपाली विषयको कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप गर्नु भन्दा अगाडि दुवै विद्यालयमा कक्षा सुरुवात पूर्व पाठको स्मरण गराएर मात्र विषय वस्तुमा प्रवेश गर्ने देखियो भने कुनै पनि विद्यालयमा अनिवार्य नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकले पाठ योजना निर्माण गरेको भेटिएन । त्यस्तै गरी शिक्षकसँग गरिएको अन्तरवार्तामा

शिक्षकहरूले दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरूको साथसाथै आवश्यकतानुसारका अन्य विविध सामग्रीहरू जस्तै : पर्चा, फोटो, चार्ट, आदिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने भनिए तापनि कक्षा अवलोकनको क्रममा दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरू जस्तै शिक्षण पाटी, चक, ढस्टर र मूख्य शिक्षण सामग्रीको रूपमा आफुले अध्यापन गराउने विषयको पाठ्यपुस्तकको मात्र प्रयोग गरेको पाइयो भने विद्यार्थी मूल्याङ्कनका लागि मौखिक व्यक्तिगत र सामुहिक प्रश्न सोधेर मूल्याङ्कन गर्ने बताएतापनि कक्षा अवलोकनको क्रममा लिखित पत्रद्वारा समेत मूल्याङ्कन गर्ने गरेको दुवै विद्यालयमा पाइयो । त्यसैगरेर पाठको समाप्तीको क्रममा दुवै विद्यालयका अनिवार्य नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले अन्त्यमा पाठको सारांश बताउँदै कक्षा समाप्त गरेको पाइयो । शिक्षकहरूले अन्वार्ताको क्रममा दैनिक रूपमा गृहकार्य दिने र सो को भोलिपल्ट वा विद्यालय खुलेको दिन अनिवार्य जाँच गर्ने बताए तापनि कक्षा अवलोकनको क्रममा जानकी मा.वि. मा गृहकार्य दिए तापनि सो को जाँच गरेको पाइएन भने जनज्योति उ.मा.वि. मा दैनिक रूपमा गृहकार्य दिएर सो को जाँच गर्ने गरेको पाइयो ।

माथि प्रस्तुत गरिएको तालिकलाई समग्रमा विश्लेषण गर्दा कुनै पनि विद्यालयमा कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप सुरुवात गर्दा पूर्व पाठको स्मरण गराएर मात्र विषयवस्तुमा प्रवेश गर्ने गरेको, पाठ योजना दैनिक तथा लिखित रूपमा बनाउने नगरेको, शैक्षणिक सामग्रीको रूपमा आवश्यकतानुसारका सामग्रीहरूको प्रयोग गर्ने बताएतापनि दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरूको मात्र प्रयोग गर्ने गरेको, लिखित, मौखिक तथा सामुहिक प्रश्नद्वारा विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्ने गरेको, गृहकार्य दिएतापनि जाँच गर्ने र एउटामा जाँच नगर्ने गरेको पाइयो । यसबाट दुवै विद्यालयमा परम्परागत शिक्षण सिकाइद्वारा नै नेपाली विषयको शिक्षण सिकाई हुने गरेको निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.२.४ अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

माध्यमिक तहको अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्थालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ :

तालिका नं. ४.९

अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप विवरण	अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषयको कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप			
	जानकी मा.वि.		जनज्योति उ.मा.वि.	
	कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तरवार्ता	कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तरवार्ता
कक्षा सुरुवात	पूर्व पाठको स्मरण गराएर	पूर्व पाठको स्मरण गराएर	सोभै विषयवस्तुमा प्रवेश	पूर्व पाठको स्मरण गराएर
पाठ योजना निर्माण	नबनाउने	नबनाउने	नबनाउने	बनाउने
शैक्षणिक सामग्री	दैनिक प्रयोगका सामग्री, आवश्यकतानुसारका अन्य	चार्ट, तस्वर, फ्लासकार्ड	दैनिक प्रयोगका सामग्री, आवश्यकतानुसारका अन्य	चार्ट, तस्वर
विद्यार्थी मूल्याङ्कन	मौखिक व्यक्तिगत र सामुहिक प्रश्न	सामुहिक प्रश्न	लिखित, मौखिक व्यक्तिगत र सामुहिक प्रश्न	मौखिक व्यक्तिगत र सामुहिक प्रश्न
पाठको समाप्ती	साराशं नभन्ने	साराशं भनेर	साराशं नभन्ने	साराशं भनेर
गृहकार्य	दिने र जाँच नगर्ने	दिने र जाँच गर्ने	दिने र जाँच गर्ने	दिने र जाँच गर्ने

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९

माथि प्रस्तुत गरिएको तालिकाको व्याख्या गर्दा अन्तरवार्ताको क्रममा जानकी मा.वि.का अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषयका शिक्षकले पूर्व पाठको स्मरण गराएर मात्र आजको विषयवस्तुमा प्रवेश गर्ने कुरा बताए अनुरूप नै कक्षा अवलोकन गर्दा पाइयो भने जनज्योति उ.मा.वि.का अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषयका शिक्षकले अन्तरवार्ताको क्रममा पूर्व पाठको स्मरण गराएर मात्र कक्षा सुरुवात गर्ने बताए तापनि कक्षा अवलोकनको क्रममा सोभै विषयवस्तुमा प्रवेश गरेको पाइयो भने दैनिक पाठ योजना बनाएर मात्र शिक्षण गर्ने कुरा एक जना शिक्षकले अन्तरवार्ताको क्रममा बताए पनि कक्षा अवलोकनको क्रममा दैनिक पाठयोजना बनाएर शिक्षण गरेको देखिएन । शिक्षण सिकाइको क्रममा जति शिक्षकले शैक्षणिक सामग्रीको प्रयोग गरी शिक्षण सिकाई कार्य

गर्दछ उती नै सिकाइ दिगो र चीरस्थायी हुने गर्दछ । अध्ययनको क्रममा कक्षा अवलोकन गर्दा दुवै विद्यालयका शिक्षकहरूले आफ्नो विषय अध्यापनका लागि आवश्यक पर्ने शैक्षणिक सामग्रीहरू जस्तै चार्ट, तस्विर, फ्ल्यास कार्ड, आदिको प्रयोग गरि शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालन गरेको पाइयो ।

त्यसैगरी अन्तरवार्ताको क्रममा नमुना छनौटमा परेका दुवै विद्यालयका अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषयका शिक्षकहरू मध्ये एक जना शिक्षकले मौखिक प्रश्न समेत सोधेर मूल्याङ्कन गर्ने कुरा बताए अनुरूप नै अवलोकनको क्रममा भने लिखित तर सामूहिक प्रश्न सोधेर मूल्याङ्कन गरेको भेटियो भने अर्को विद्यालयमा मौखिक सामूहिक प्रश्न सोधेर विद्यार्थी मूल्याङ्कन गरेको पाइयो । पाठको समाप्तीको क्रममा शिक्षकहरूले आफूले सो दिन शिक्षण गरेको विषयवस्तुको साराशं भनेर कक्षा अन्त्य गर्ने कुरा भनेको भए तापनि अवलोकनको क्रममा साराशं भनी कक्षा अन्त्य गरेको पाइएन । त्यसैगरी गृहकार्यको सन्दर्भमा दुवै विद्यालयका शिक्षकहरूले गृहकार्य दिने र सो को जाँच समेत गर्ने कुरा बताए पनि अवलोकनको क्रममा एउटा विद्यालयका शिक्षकले गृहकार्य नियमित रूपमा दिए पनि सो को जाँच गरेको पाइएन भने अर्को विद्यालयमा शिक्षकले गृहकार्य नियमित रूपमा दिए अनुसार नै सो को जाँच समेत गरेको पाइयो ।

समग्रमा माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयको शिक्षण क्रियाकलापका लागि नमुना छनौटमा लिइएका दुई विद्यालयमा अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूमा केही कुराको समानता र केही कुरामा असमानता पाइन्छ जसबाट अङ्ग्रेजी विषयको शिक्षण क्रियाकलापमा केही परम्परागत विधि र केही सुधारहरू पनि भएको निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.२.५ अनिवार्य गणित विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्थालाई तलको तालिकामा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ (अनुसूची छ र ज बाट प्राप्त प्रतिक्रियाका आधारमा)

:

तालिका नं. ४.१०

अनिवार्य गणित विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप विवरण	अनिवार्य गणित विषयको कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप			
	जानकी मा.वि.		जनज्योति उ.मा.वि.	
	कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तरवार्ता	कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तरवार्ता
कक्षा सुरुवात	सोभै विषयवस्तुमा प्रवेश	सोभै विषयवस्तुमा प्रवेश	सोभै विषयवस्तुमा प्रवेश	सोभै विषयवस्तुमा प्रवेश
पाठ योजना निर्माण	नबनाउने	नबनाउने	नबनाउने	नबनाउने
शैक्षणिक सामग्री	दैनिक प्रयोगका सामग्री, आवश्यकतानुसारका अन्य	आवश्यकता अनुसारका अन्य	दैनिक प्रयोगका सामग्री, आवश्यकतानुसारका अन्य	आवश्यकता अनुसारका अन्य
विद्यार्थी मूल्याङ्कन	लिखित सामूहिक	लिखित सामूहिक	लिखित सामूहिक	लिखित सामूहिक
पाठको समाप्ती	साराशं बताएर	साराशं बताएर	साराशं बताएर	साराशं बताएर
गृहकार्य	दिने र जाँच गर्ने	थोरै दिने र जाँच गर्ने	दिने र जाँच गर्ने	दिने र जाँच गर्ने

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९

माथि प्रस्तुत तालिकाको विश्लेषण गर्दा दुवै विद्यालयका गणित विषयका शिक्षकहरूले शिक्षण क्रियाकलापको क्रममा पूर्व अध्ययन गरेको विषयवस्तुको कुनै स्मरण नगरिनका नै सोभै विषयवस्तुमा प्रवेश गरि शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने गरेको पाइयो भने कुनै पनि शिक्षकहरूले दैनिक पाठयोजना निर्माण गर्ने गरेको पाइएन तर शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालनको क्रममा आफ्नो विषयवस्तुमा विद्यार्थीहरूलाई स्पष्ट अवधारणा विकास गराउनका लागि पाठ्यवस्तु अनुसारका विविध किसिमका शैक्षणिक सामग्रीहरूको प्रयोग गरेको पाइयो । त्यसैगरी शिक्षकहरूले शिक्षण क्रियाकलापको उद्देश्य पूरा भयो वा भएन सम्बन्धी जानकारी लिनका लागि लिखित सामूहिक प्रश्न सोधेर सो को जवाफ विद्यार्थीहरूलाई लेख्न लगाएर मूल्याङ्कन गर्ने गरेको पाइयो । पाठको समाप्तीको क्रममा विद्यार्थीहरूलाई दोहोर्‍याएर समेत पाठको साराशं

बताउने गरेको समेत पाइयो भने एउटा विद्यालयका शिक्षकले थोरै गृहकार्य दिने र नियमित रूपमा जाँच गर्ने भने अनुसार नै गृहकार्य दुवै विद्यालयमा जाँच गरेको पाइयो ।

अतः अनिवार्य गणित विषयका शिक्षकहरूले दैनिक रूपमा पाठयोजना निर्माण नगरिकन शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालन गरे तापनि शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालनको क्रममा आवश्यक पर्ने विविध किसिमका शैक्षणिक सामग्रीहरूको प्रयोग, लिखित रूपमा विद्यार्थीहरूको मूल्याङ्कन गरे पनि परम्परागत शिक्षण क्रियाकलाप गराउँदै आइरहेको निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.२.६ अनिवार्य विज्ञान विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

अनुसूची छ, ज, र भू बाट प्राप्त सूचना तथा तथ्याङ्कको आधारमा अनिवार्य विज्ञान विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्थालाई निम्नानुसार तालिकाबद्ध गरी तल प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ४.११

अनिवार्य विज्ञान विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप विवरण	अनिवार्य विज्ञान विषयको कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप			
	जानकी मा.वि.		जनज्योति उ.मा.वि.	
	कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तरवार्ता	कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तरवार्ता
कक्षा सुरुवात	पूर्व पाठको स्मरण गराएर	पूर्व पाठको स्मरण गराएर	पूर्व पाठको स्मरण गराएर	पूर्व पाठको स्मरण गराएर
पाठ योजना निर्माण	नबनाउने	नबनाउने	नबनाउने	बनाउने (मौखिक रूपमा)
शैक्षणिक सामग्री	दैनिक प्रयोगका सामग्री,	चार्ट, तस्विर, फ्लासकार्ड	दैनिक प्रयोगका सामग्री,	चार्ट, नमुना वस्तुहरु, प्रयोगका सामग्रीहरु
शिक्षण विधि	व्याख्यान, छलफल	व्याख्यान, खोज, छलफल, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	खोज, प्रश्नोत्तर, छलफल
विद्यार्थी मूल्याङ्कन	मौखिक सामूहिक प्रश्न	लिखित सामूहिक प्रश्न	मौखिक सामूहिक पत्रन	लिखित सामूहिक तथा व्यक्तिगत पश्न
पाठको समाप्ती	साराशं नबताउने	साराशं नबताउने	साराशं नबताउने	साराशं नबताउने
गृहकार्य	दिने र कहिले काँही जाच गर्ने	दिने र जाँच गर्ने	दिने तर जाँच नगर्ने	दिने र जाच गर्ने

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९

माथि प्रस्तुत गरिएको तालिकामा माध्यमिक तहमा अनिवार्य विज्ञान विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको कक्षा शिक्षणको अवस्था विश्लेषण गर्दा नमुना छनौटमा परेका दुवै विद्यालयका

शिक्षकहरूले पूर्व पाठको स्मरण गराएर कक्षा कार्यको सुरुवाता गरेको पाइयो भने कुनै पनि शिक्षकहरूले लिखित रूपमा पाठयोजना निर्माण गरी शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालन गरेको पाइएन । एउटा विद्यालयका शिक्षकले मौखिक रूपमा पाठयोजना बनाइ सोही अनुरूप शिक्षण गर्ने कुरा बताए पनि वास्तवमा दैनिक पाठ योजना लिखित रूपमा तयार गर्नु पर्ने नियमानुसार तयार नगरेको हुनाले पाठ योजनाको प्रयोग नगरेको पाइयो ।

विज्ञान विषय शिक्षण गर्नका लागि शिक्षकहरूले आवश्यकतानुसारका सामग्रीहरूको प्रयोग गर्ने गरेको कुरा अन्तरवार्ताको क्रममा भने पनि वास्तविक शिक्षण क्रियाकलापको क्रममा आवश्यकतानुसारका प्रयोगका सामग्रीहरू, प्रयोगशालाको सामग्रीहरूको प्रयोग गरी शिक्षण क्रियाकलाप गरेको पाइएन । त्यसैगरी व्याख्यान, छलफल, खोज जस्ता विधिहरूको प्रयोग गरी शिक्षण क्रियाकलाप सम्पन्न गर्ने कुरा शिक्षकहरूले भने पनि शिक्षण क्रियाकलापको क्रममा व्याख्यान विधिको प्रयोगमा बढी ध्यान दिइएको पाइयो भने खोज विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गरेको पाउन सकिएन । शिक्षण क्रियाकलापको उद्देश्य प्राप्तीको जानकारी लिनका लागि शिक्षकहरूले मौखिक सामूहिक प्रश्नद्वारा मूल्याङ्कन गरेको पाइयो भने कक्षाको अन्त्यमा पाठको सारांश भनेर कक्षा अन्त्य गरेको पनि पाइएन । त्यसैगरी शिक्षकहरूले नियमित रूपमा गृहकार्य दिने र जाँच गर्ने कुरा भने तापनि वास्तविक रूपमा एउटा विद्यालयका शिक्षकले कहिलेकाँही दिएको गृहकार्य जाँच गर्ने र अर्को विद्यालयका शिक्षकले गृहकार्य दिए पनि सो जाँच गर्ने गरेको पाइएन ।

समग्रमा भन्नु पर्दा विज्ञान विषयको शिक्षण क्रियाकलापमा संलग्न शिक्षकहरूले व्याख्यान, छलफल जस्तो शिक्षण विधिको प्रयोगमा मात्र ध्यान दिनु, प्रयोगशालाका सामग्रीका साथ साथै अन्य सामग्रीहरूको प्रयोग गरी शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालनमा उदाशिनता देखाउनु र मूल्याङ्कन गर्न दिइएको गृहकार्य मन लागे जाँच गर्ने र मन नलागे जाँच नगर्ने प्रवृत्ति देखाउनुले विज्ञान विषयको शिक्षण क्रियाकलाप पूर्ण परम्परागत रूपमा सञ्चालन भएको निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.२.७ अनिवार्य सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

अनुसूची छ, ज र भ बाट प्राप्त सूचना तथा तथ्याङ्कको आधारमा माध्यमिक तहमा अनिवार्य सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्थालाई निम्नानुसार तलको तालिकामा देखाइएको छ :

तालिका नं. ४.१२

अनिवार्य सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप विवरण	अनिवार्य सामाजिक अध्ययन विषयको कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप			
	जानकी मा.वि.		जनज्योति उ.मा.वि.	
	कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तरवार्ता	कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तरवार्ता
कक्षा सुरुवात	पूर्व पाठको स्मरण गराएर	पूर्व पाठको स्मरण गराएर	पूर्व पाठको स्मरण गराएर	पूर्व पाठको स्मरण गराएर
पाठ योजना निर्माण	नबनाउने	बनाउने	नबनाउने	बनाउने
शैक्षणिक सामग्री	दैनिक प्रयोगका सामग्री,	चार्ट, तस्वीर, फ्लासकार्ड, नक्सा, ग्लोब तथा अन्य	दैनिक प्रयोगका सामग्री,	चार्ट, तस्वीर, फ्लासकार्ड, नक्सा, ग्लोब तथा अन्य
शिक्षण विधि	व्याख्यान, छलफल	व्याख्यान, खोज, क्षेत्रभ्रमण छलफल, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	खोज, प्रश्नोत्तर, समस्या समाधान, क्षेत्रभ्रमण
विद्यार्थी मूल्याङ्कन	मौखिक सामूहिक प्रश्न	लिखित सामूहिक तथा व्यक्तिगत प्रश्न	मौखिक सामूहिक पश्न	लिखित सामूहिक तथा व्यक्तिगत पश्न
पाठको समाप्ती	साराशं बताउने	साराशं बताउने	साराशं बताउने	साराशं बताउने
गृहकार्य	दिने र जाच गर्ने	दिने र जाँच गर्ने	दिने र जाँच नगर्ने	दिने र जाच गर्ने

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९

माथि प्रस्तुत गरिएको तालिकाको अध्ययन गर्दा माध्यमिक तहमा अनिवार्य सामाजिक अध्ययन विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकले पूर्व पाठको स्मरण गराएर मात्र कक्षा कार्य सुरु गर्ने गरेका पाइन्छ भने पाठ योजना निर्माण गरेर शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने गरेको पाइदैन । त्यसैगरी शिक्षकले शिक्षण क्रियाकलापको क्रममा चार्ट, तस्वीर, फ्ल्यासकार्ड, नक्सा, ग्लोब लगाएत अन्य आवश्यक सामग्रीहरूको प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने कुरा बताए पनि दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरू बाहेक शिक्षण क्रियाकलाप गर्दा अन्य सामग्रीहरूको प्रयोग पाइएन । अनिवार्य सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले अन्तरवार्ताको क्रममा व्याख्यान, खोज,

क्षेत्रभ्रमण, प्रश्नोत्तर, समस्या समाधान जस्ता शिक्षण विधिहरूको प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने कुरा बताए तापनि खास शिक्षणको क्रममा परम्परागत व्याख्यान विधिकै प्रयोग गरि शिक्षण गरेको पाइयो भने लिखित सामूहिक प्रश्नद्वारा मूल्याङ्कन गर्ने भनेकोमा मौखिक सामूहिक प्रश्नद्वारा मात्र विद्यार्थीहरूको मूल्याङ्कन गरेको पाइयो । शिक्षकहरूले कक्षा कार्य अन्त्यको क्रममा आफुले अध्यापन गराएर पाठ्यवस्तुको सारांश भनेर कक्षा कार्य अन्त्य गरेको पाइन्छ भने एउटा विद्यालयमा गृहकार्य दिने र जाँच पनि गर्ने गरेको पाइयो भने अर्को विद्यालयमा गृहकार्य दिए पनि सो को जाँच गरेको पाइएन ।

अतः यसबाट शिक्षकहरूले पाठ योजना निर्माण नगरी शिक्षण गर्ने, परम्परागत व्याख्यान विधिकै मात्रै प्रयोग गर्ने, मौखिक सामूहिक प्रश्नद्वारा विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्ने गरेको पाइएकोले सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षणमा पनि परम्परागत शिक्षणनै भइ रहेको निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.२.८ स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्थालाई तलको तालिकामा निम्नानुसार प्रस्तुत गरी व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ :

तालिका नं. ४.१३

स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था

कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप विवरण	अनिवार्य स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा विषयको कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप			
	जानक मा.वि		जनज्योति उ.मा.वि.	
	कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तरवार्ता	कक्षा अवलोकन	शिक्षक अन्तरवार्ता
कक्षा सुरुवात	पूर्व पाठको स्मरण गराएर	पूर्व पाठको स्मरण गराएर	पूर्व पाठको स्मरण नगराई	पूर्व पाठको स्मरण गराएर
पाठ योजना निर्माण	बनाउने	बनाउने	बनाउने	बनाउने
शैक्षणिक सामग्री	दैनिक प्रयोगका सामग्री,	चार्ट, तस्विर, फ्लासकार्ड, नक्सा, ग्लोब तथा अन्य	दैनिक प्रयोगका सामग्री,	चार्ट, तस्विर, फ्लासकार्ड, नक्सा, ग्लोब तथा अन्य
शिक्षण विधि	व्याख्यान, छलफल, अभिनय	व्याख्यान, छलफल, अभिनय, प्रयोगात्मक, प्रदर्शन	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	खोज, प्रश्नोत्तर, छलफल, समस्या समाधान, प्रयोगात्मक
विद्यार्थी मूल्याङ्कन	लिखित सामूहिक प्रश्न	लिखित तथा मौखिक सामूहिक प्रश्न	मौखिक सामूहिक प्रश्न	मौखिक सामूहिक प्रश्न तथा आवश्यकतानुसार लिखित पनि
पाठको समाप्ती	साराशं बताउने	साराशं बताउने	साराशं बताउने	साराशं बताउने
गृहकार्य	नदिने	कहिले काँही दिने	नदिने	दिने र जाँच गर्ने

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९

प्रस्तुत तालिकामा दुवै विद्यालयका अनिवार्य स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले अन्तरवार्ताको क्रममा पूर्व पाठको स्मरण गराएर विषयवस्तुमा प्रवेश गर्ने बताए अनुसार नै एक जना शिक्षकले गरेको पाइयो भने दुवै विद्यालयका शिक्षकहरूले दैनिकरूपमा लिखित पाठयोजना बनाई शिक्षण गर्ने गरेको पाइयो तर पनि लिखित रूपमा पाठ योजना बनाए तापनि शिक्षकहरूले समस्या समाधान, प्रयोगात्मक तथा प्रदर्शन विधिको प्रयोग

गरी शिक्षण गर्ने कुरा अन्तरवार्ताको क्रममा बताएअनुरूप शिक्षण क्रियाकलापमा भने त्यस्को प्रयोग पाउन सकिएन । त्यसैगरी शिक्षकहरुलाई शिक्षण सिकाईको क्रममा विद्यार्थीहरुको मूल्याङ्कन कसरी गर्नु हुन्छ भन्ने प्रश्नमा शिक्षकहरुले लिखित, मौखिक तथा सामूहिक प्रश्न दिएर मूल्याङ्कन गर्ने बताएका थिए तर अवलोकनको क्रममा एक विद्यालयका शिक्षकले लिखित सामूहिक प्रश्नद्वारा विद्यार्थी मूल्याङ्कन गरेको भेटियो भने अर्को विद्यालयका शिक्षकले मौखिक सामूहिक प्रश्नद्वारा मात्र विद्यार्थी मूल्याङ्कन गरेको पाइयो । त्यसैगरी शिक्षकहरुले कक्षाको समाप्ती अघि अध्यापन गरेको विषयवस्तुको साराशं बताउने गरेको पाइयो भने जानकी मा.वि. का शिक्षकले कहिले काँही मात्र गृहकार्य दिने गरेको कुरा अन्तरवार्ताको क्रममा बताए तापनि अवलोकनको क्रममा गृहकार्य दिएको पाइएन भने जनज्योति उ.मा.वि.का शिक्षकले गृहकार्य दिने र जाँच गर्ने भने पनि अवलोकनको क्रममा सो गर्ने गरेको भने पाइएन ।

अतः यसबाट स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा अध्यापन गराउने शिक्षकले गृहकार्य नदिने, पूर्व पाठको स्मरण नगराई कक्षा सुरुवात गर्ने, व्याख्यान तथा छलफल विधिद्वारा मात्र शिक्षण गर्ने, मूल्याङ्कनमा मौखिक विधिको मात्र अवलम्बन गर्ने, शैक्षणिक सामग्रीको रूपमा दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरुको मात्र प्रयोग गर्ने गरेको पाइएकोले यो विषयको अध्यापन पनि परम्परागत रूपमै चलेको निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.३ अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीको दृष्टिकोण

शिक्षण क्रियाकलाप प्रक्रियामा शिक्षक तथा विद्यार्थी दुवैको भूमिका उल्लेखनीय हुने गर्दछ । शिक्षक शिक्षण क्रियाकलापप्रति समर्पित भएन भने शिक्षणको उद्देश्य पूरा भई एक सजग नागरिक उत्पादनमा सहयोग पुग्ने छैन भने अर्को तिर सिकाई प्रति विद्यार्थी उत्साहित भएन भने पनि सिकाई हुन सक्दैन । तसर्थ शिक्षण क्रियाकलापमा शिक्षण गर्ने शिक्षक तथा सिकने विद्यार्थी दुवै जना आ-आफ्नै स्थानबाट तत्पर हुनु अति आवश्यक छ । त्यसैगले गर्दा वर्तमान अवस्थाको शिक्षण क्रियाकलाप र सुधारात्मक शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीहरुको दृष्टिकोण (अनुसूची छ, ज र भ बाट प्राप्त तथ्याक तथा सूचनाको आधारमा) लाई निम्नानुसार व्याख्या तथा विश्लेषण गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.३.१ अनिवार्य नेपाली विषयको शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीहरुको दृष्टिकोण

नमुना छनौटमा परेका विद्यालयका अनिवार्य नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुले नेपाली विषय शिक्षणका क्रममा ५वर्ष देखि १६ वर्ष सम्मको अनुभव प्राप्त गरेको हुनाले लिखित रूपमा पाठयोजना नबनाउने तर भोलि यो विषय अध्यापन गर्नु पर्ने छ भनी सोको अध्ययन गरी मानसिक रूपमा योजना निर्माण गरी सोही अनुरूप शिक्षण गर्दै आइरहेको र कक्षाकोठामा

विद्यार्थीहरूको चाप अत्यधिक रहेकोले गर्दा पनि छलफल, प्रश्नोत्तर जस्ता विद्यार्थी केन्द्रित विधिहरूको प्रयोग गरी शिक्षण गर्न नसकिएकोले गर्दा वर्तमान शिक्षण क्रियाकलाप परम्परागत ढाँचामा गइरहेकोले आफूहरू शिक्षण क्रियाकलापप्रति सन्तुष्ट नरहेको बताए । त्यसैगरी विद्यालयमा नेपाली विषय शिक्षणको क्रममा आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण शैक्षणिक सामग्रीहरू उपलब्ध नभएको, शिक्षण क्रियाकलापमा विद्यार्थीहरूले नियमितता दिने नगरेको, अभिभावकहरूमा आफ्नो छोरा-छोरीको पढाईप्रति चिन्ता नरहेकोले गर्दा पनि वर्तमान शिक्षण क्रियाकलाप सन्तोषजनक हुन नसकेको बताए भने विद्यार्थीहरूसँग गरिएको लक्षित समूह छलफलबाट पाठ्यवस्तु अनुसार शिक्षकहरूले शैक्षणिक सामग्रीहरूको प्रयोग गरी शिक्षण गर्नुको सट्टा परम्परागत व्याख्यान विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने गरेको, नजान्ने विद्यार्थीहरूलाई बढी जोड दिनुको सट्टा जान्ने विद्यार्थीलाई मात्र ध्यान दिने गरेकोले गर्दा अनिवार्य नेपाली विषयको वर्तमान शिक्षण क्रियाकलापप्रति आफूहरू सन्तुष्ट हुन नसकेको कुरा व्यक्त गरेका थिए ।

विद्यालय प्रशासनले सुधारात्मक शिक्षणका लागि अनिवार्य वार्षिक कार्ययोजना बनाई सोही अनुरूप नै शिक्षकहरूलाई पनि अनिवार्य दैनिक पाठयोजना बनाई शिक्षण गर्न लगाउनु पर्ने, नेपाली विषयसँग सम्बन्धित विविध किसिमका सन्दर्भ सामग्रीहरू, साहित्यकार तथा नेपाली विषयको सामग्री अनुरूपका व्यक्तिहरूका तस्वीर, जीवनी, साहित्यिक पुस्तकहरू, विद्यार्थीहरूले भाषा र साहित्यसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरू खोज्नका लागि इन्टरनेट सहितको कम्प्युटर ल्यावको व्यवस्था गर्नु पर्ने, एउटा कक्षमा बढीमा २० जनासम्म विद्यार्थीहरू राखि शिक्षण गर्नु पर्ने, नेपाली विषयको शिक्षक निर्देशिकाको व्यवस्था गर्नु पर्ने कुरा बताएका थिए भने शिक्षकहरूले प्रशासनले शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सामग्रीहरू लगाएत इन्टरनेट सहितको अत्याधुनिक कम्प्युटर ल्यावको व्यवस्था गर्नु पर्ने, शिक्षकलाई समय समयमा पुर्नताजगी तालिम, सेमिनार, गोष्ठी गरी शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालनको क्रममा निस्किएका समस्या समाधानका लागि पहल गर्नु पर्ने जस्तो कुरा व्यक्त गरे । त्यसै गरी विद्यार्थीहरूले अभिनय, प्रश्नोत्तर, छलफल जस्ता विधिहरूको प्रयोग गरी शिक्षण गर्नु पर्ने, विषयवस्तु अनुसार विद्यालयमा अतिरिक्त क्रियाकलापहरू समय-समयमा गर्नु पर्ने, दैनिकरूपमा गृहकार्य दिई सो को जाँच गरी विद्यार्थीहरूलाई तत्कालै पृष्ठपोषण दिने गरेमा अनिवार्य नेपाली विषयको शिक्षण प्रभावकारी हुने कुरा व्यक्त गरेका थिए ।

अतः अनिवार्य नेपाली विषयको शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नका लागि विद्यालय प्रशासनले पनि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण शैक्षणिक सामग्रीहरूको व्यवस्था गर्नु पर्ने, एउटा कक्षमा भएजति विद्यार्थी नराखी सेक्सन विभाजन गरी कम भन्दा कम विद्यार्थीराखि शिक्षण गर्न

लगाउनु पर्ने, शिक्षकहरूले विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिको प्रयोग गरी शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालनमा जोड दिनु पर्ने निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.३.२ अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषयको शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण

सरकारी विद्यालयको जुनसुकै तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषय एउटा अफ्ठ्यारो अतार्थ गाऱ्यो विषयको रूपमा रहनु । त्यतिमात्र नभई विद्यार्थीहरूको मानिसकतामा समेत अङ्ग्रेजी विषयले गाऱ्यो विषयको रूपमा स्थान पाउनु, विद्यार्थीहरूले अङ्ग्रेजी विषयको अध्ययनमा त्यति ध्यान नदिनु, एउटा मात्र अङ्ग्रेजी विषय राखिनु र अन्य विषयहरू नेपाली माध्यमबाट पठनपाठन हुनु जसले गर्दा अङ्ग्रेजी भाषा बुझ्न र सम्झन कठिन हुन, विद्यार्थी चाप बढी हुने भएकोले गर्दा पनि शिक्षण क्रियाकलापको क्रममा विद्यार्थी केन्द्रित विधिको प्रयोग गरी र शैक्षणिक सामग्रीहरूको प्रयोग गरी शिक्षण गर्न नसक्नुले गर्दा वर्तमान शिक्षण क्रियाकलापप्रति आफूहरू सन्तुष्ट हुन नसकेको तर्क प्रस्तुत गरेका थिए भने विद्यार्थीहरूसँगको छलफलमा शिक्षकहरूले शिक्षण क्रियाकलापको क्रममा उपयुक्त शैक्षणिक सामग्रीहरूको प्रयोग गरी शिक्षण नगरेको, विद्यार्थी संख्या धेरै भएको, नियमित रूपमा दैनिक पाठयोजना निर्माण गरी शिक्षण नगरेको, अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषयको शिक्षण गर्दा पनि धेरैजसो नेपाली भाषाको प्रयोग गरेको, भाषाका चारवटा सीपहरू: सुनाई, बोलाई, लेखाई र पढाईमा ध्यान नदिई पाठ्यवस्तुलाई सर्वेसर्वा मानि शिक्षण गरेको कारणले गर्दा वर्तमान शिक्षण क्रियाकलापप्रति आफूहरू सन्तुष्ट हुन नसकेको तर्क प्रस्तुत गरेका थिए । यो विषयको सुधारात्मक शिक्षण गर्नका लागि विषयवस्तु अनुसारका सन्दर्भ सामग्रीहरूको प्रयोग गरि शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालनमा जोड दिनु पर्ने, भाषाका चारवटा सीपहरूमा जोड दिनु पर्ने, प्रत्येक कक्षामा बढीमा २० जना विद्यार्थीहरू राखेर शिक्षण गर्नु पर्ने, शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा शिक्षकले नेपाली भाषाको प्रयोगमा कमी ल्याउनु पर्ने, प्रश्नोत्तर, छलफल, अभिनय, समस्या समाधान जस्ता विधिहरूको प्रयोग गर्नु पर्ने, दिनहुँ गृहकार्य दिने र सो को जाँच गरी आवश्यकतानुसार पृष्ठपोषण दिनुपर्ने तर्क अघि सारेका थिए भने शिक्षण सामग्रीको प्रयोगमा विद्यालय प्रशासनले उपलब्ध गराउनु पर्ने, आधुनिक प्रविधियुक्त सामग्रीहरूको व्यवस्था विद्यालयले गर्नु पर्ने, एउटा कक्षामा बढीमा २५ जनासम्म विद्यार्थीहरू राखेर शिक्षण गर्नु पर्ने, विद्यार्थीहरूले विद्यालय आउने कार्यमा निरन्तरता दिनु पर्ने जस्ता तर्कहरू प्रस्तुत गरेका थिए ।

अतः अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषयको शिक्षण गर्दा शिक्षकहरूले बढी भन्दा बढी अङ्ग्रेजी भाषा नै बोल्नु पर्ने, शैक्षणिक सामग्रीको प्रयोगमा जोड दिई शिक्षण गर्नु पर्ने, प्रविधियुक्त सामग्रीहरूको व्यवस्था विद्यालयले गर्नु पर्ने, विद्यार्थी सङ्ख्या अधिकतम २० देखि २५सम्म मात्र

हुनु पर्ने र विद्यार्थी केन्द्रित विधिको प्रयोग गर्दै भाषाका चारवटा सीपहरूमा ध्यान केन्द्रित गरी शिक्षण गरेमा शिक्षण प्रभावकारी हुने निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.३.३ अनिवार्य गणित विषयको शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण

गणित विषयको सन्दर्भमा शिक्षकहरूले पर्याप्त मात्रामा शैक्षणिक सामग्रीहरू विद्यालयमा उपलब्ध नभएको, विद्यार्थीहरूको मानसिकतामा गणित विषय गार्थो विषयको रूपमा रहेको, समस्या समाधान र छलफल जस्ता विधिहरूको प्रयोग गरी शिक्षण गर्दा समय धेरै लाग्ने भएकोले सो विधिको प्रयोग गर्न नसकिएकोले गर्दा वर्तमान शिक्षण क्रियाकलापप्रति आफूहरू सन्तुष्ट हुन नसकेको कुरा व्यक्त गरेका थिए भने यसको सुधारका लागि शिक्षणको समयसीमा केही बढाउनु पर्ने, विद्यालयले गणित विषयसँग सम्बन्धित आवश्यक सम्पूर्ण शैक्षणिक सामग्रीहरूको व्यवस्था गर्नु पर्ने, विद्यार्थीहरूले गणित विषयलाई बोझको रूपमा नलिई यसको अध्ययनमा बढी समय दिनु पर्ने, प्रत्येक कक्षामा बढीमा २५ जना विद्यार्थीहरू मात्र राखेर शिक्षण गर्नु पर्ने जस्ता भनाईहरू प्रस्तुत गरेका थिए ।

त्यसैगरी अनिवार्य गणित विषयको वर्तमान शिक्षण क्रियाकलापप्रति विद्यार्थीहरूको धारणा बुझ्दा शिक्षकहरूले गणित विषयको पाठ्यपुस्तकलाई मात्र शिक्षण सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरी शिक्षण कार्य गर्ने गरेको, विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा चासो नदेखाइएको, जान्ने विद्यार्थीतर्फ मात्र ध्यान दिने गरेको र नजान्ने विद्यार्थीलाई वास्ता नगरेको, विद्यार्थीहरूको मनोविज्ञान बुझि शिक्षण गर्न नसकेकोले गर्दा शिक्षण क्रियाकलापप्रति सन्तुष्ट हुन नसकेको धारणा व्यक्त गरेका थिए भने यसको सुधारका लागि गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकले विद्यार्थीहरूको मनोविज्ञान बुझि एउटा खेलको रूपमा अध्यापन गराउनु पर्ने, शिक्षण गर्दा विद्यार्थी केन्द्रित विधिको प्रयोग गर्नु पर्ने, दैनिकरूपमा पाठ योजना बनाई सोही अनुसार शिक्षण गर्नु पर्ने, नजान्ने विद्यार्थीको प्रगतीको लागि विशेष कक्षा सञ्चालन गर्नु पर्ने, विद्यार्थीहरूलाई नियमित गृहकार्य दिई सोको जाँच गर्नु पर्ने र आवश्यकतानुसार तत्कालै उसलाई पृष्ठपोषण पनि दिनु पर्ने जस्ता धारणाहरू अघि सारेका थिए ।

अतः : सुधारात्मक शिक्षणका लागि अनिवार्य गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकले दैनिकरूपमा पाठयोजना निर्माण गर्नु पर्ने, विद्यार्थी केन्द्रित विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्नु पर्ने, प्रत्येक कक्षामा बढीमा २५ जना विद्यार्थीहरूमात्र राखेर शिक्षण गर्नु पर्ने, पाठ्यपुस्तकलाई मात्र शिक्षणको सर्वोपरी साधन मान्न नहुने, नजान्ने विद्यार्थीहरूलाई समेत समेटेर लैजानु पर्ने जस्ता निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.३.४ अनिवार्य विज्ञान विषयको शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण

विज्ञान विषयको सन्दर्भमा कुरा गर्दा विज्ञान विषय अध्यापन गराउने शिक्षकहरूले ६ वर्ष देखि ३३ वर्ष सम्म अध्यापन गराइसकेको हुनाले मौखिक रूपमा मात्र पाठ योजना बनाउने र सोही अनुसार शिक्षण गराउने धारणा अघि सारेका थिए । अहिलेको समयमा प्रत्येक कक्षामा न्यूनतम पनि ७५ देखि ९० जना सम्म विद्यार्थीहरू हुने गरेको र विद्यार्थीहरूमा विज्ञान विषयपनि गाऱ्यो विषय हो भन्ने मानसिकता रहनु, विद्यालयमा विज्ञान प्रयोगशाला नहुनु, प्रयोगशालाका सामग्रीहरूको अभाव हुनु, भए पनि कक्षाकोठामा लगेर प्रयोग गर्न समस्या हुनु, कोर्स समाप्त गर्नु पर्ने बाध्यताले गर्दा प्रयोगशाला कार्यमा ध्यान दिन नसक्नु, सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूको समान उद्देश्य नभइ जसरी भए पनि विज्ञान विषय पास होइयोस भन्ने मानसिकता बोक्नु, शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने विज्ञान विषयका शैक्षणिक सामग्रीहरू महँगो मूल्य पर्ने भएकोले विद्यालयले सो को व्यवस्था गर्न नसक्नु समय-समयमा गोष्ठी, सेमिनार तथा तालिम मार्फत विज्ञान विषयको शिक्षकको शिक्षण क्रियाकलापमा सुधार ल्याउने प्रयास नगरिनुले गर्दा वर्तमान समयमा विज्ञान विषयको शिक्षण सन्तोषजनक हुन सकेको छैन ।

अनिवार्य विज्ञान विषयको सुधारात्मक शिक्षण गर्नका लागि विद्यालयलाई सरकारले आवश्यक पर्ने शैक्षणिक सामग्रीहरूको व्यवस्था गर्नु पर्ने, बदलिँदो समयानुसार विज्ञान शिक्षकलाई पुनर्ताजगी तालिम, गोष्ठी तथा सेमिनारमा सहभागी गराई उनीहरूको वृद्धि विकासमा सहयोग पुर्याउनु पर्ने, प्रत्येक कक्षामा बढीम २० जना विद्यार्थीहरू मात्र राखि शिक्षण गर्नु पर्ने, विज्ञान प्रयोगशालाको व्यवस्था हुनु पर्ने जसमा इन्टरनेट सहितको व्यवस्था हुनु पर्ने, समस्या समाधान विधि, क्षेत्रिय अन्वेषण विधिको प्रयोग गरी निरन्तर मूल्याङ्कन गर्नु पर्ने अवधारणा राखेका थिए ।

त्यसैगरी विद्यार्थीहरूसँगको छलफलमा विज्ञान विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकले प्रयोगशालामा ध्यान नदिएको, व्याख्यान विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने गरेको, समस्या-समाधान, समूह कार्यआदिमा ध्यान नदिएको, आफ्नो इच्छानुसार गृहकार्य दिने र मन लागे जाँच गर्ने, त्यसैगरी मन नलागे जाँच नगर्ने भएकोले गर्दा पनि वर्तमान समयको विज्ञान विषयको शिक्षण प्रभावकारी हुन सकेको छैन भने दैनिक रूपमा शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालनकै क्रममा विद्यार्थीहरूलाई व्यक्तिगत मूल्याङ्कन गरी तुरुन्त सो को पृष्ठपोषण विद्यार्थीहरूलाई दिनु पर्ने, विद्यालयमा इन्टरनेट सुविधा सहितको कम्प्युटर विज्ञान प्रयोगशाला हुनु पर्ने, विद्यालयमा मात्र नभई स्रोत केन्द्र स्तरमा र जिल्ला स्तरमा समेत विज्ञान विषयसँग सम्बन्धित अतिरिक्त क्रियाकलाप गराई सुधारात्मक शिक्षण गर्न सकिने धारणा राखेका थिए ।

अतः विद्यालयमा आवश्यक मात्रामा विज्ञान विषयको शैक्षणिक सामग्री उपलब्ध नहुनु, विद्यार्थीहरूको मानसिकतामा पनि विज्ञान विषय गान्यो विषयको रूपमा रहनु, शिक्षकहरूले गृहकार्य दैनिकरूपमा दिने र हेर्ने नगर्नुले यो विषयको शिक्षण सन्तोषजनक हुन सकेको छैन यसका लागि विद्यार्थी र शिक्षक स्वयम् जिम्मेवार भई विद्यालय प्रशासनले समेत आवश्यक शैक्षणिक सामग्रीहरूको व्यवस्था गरिदिनु पर्ने, विद्यालयमा आवश्यक सामग्री सहितको विज्ञान प्रयोगशाला हुनु पर्ने, मूल्याङ्कन गरी विद्यार्थीहरूलाई तुरुन्त पृष्ठपोषण प्रदान गरी विज्ञान विषयको शिक्षणमा सुधार हुन्छ भन्ने निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.३.५ सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण

सामाजिक अध्ययन विषय एउटा यस्तो विषय हो जसमा बहुविषयक विषयवस्तुहरू समावेश गरिएको छ । यो विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकमा सवै विषयवस्तुहरूको पर्याप्त ज्ञान नहुने भएकोले शिक्षणमा प्रायजसो: नै समस्या हुने गरेको सुनिन्छ । यसको साथसाथै सरकारी विद्यालयहरूमा विद्यार्थी संख्या बढी हुनुले गर्दा पनि विद्यार्थी केन्द्रित विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गराउन सकिने अवस्था नहुनु, विषयवस्तु अनुसारका शैक्षणिक सामग्रीहरू उपलब्ध हुन नसक्नु जसको फलस्वरूप विषयवस्तु अनुसारकै शिक्षण विधिको प्रयोग गर्न नसक्नु, तर्क सम्मत उत्तर दिनु पर्ने प्रश्नहरू हुने भएकोले दिनुहुँ गृहकार्य दिन नसक्नु र दिए पनि समयको पाबन्दीका कारणले गर्दा पनि सो को जाँच गरी विद्यार्थीहरूलाई आवश्यक परिमाणमा पृष्ठपोषण दिन नसक्नु, सरकारी निकायबाट पनि शिक्षकहरूले पेशा अभिवृद्धि हुने खालको पुनर्ताजगी तालिमको व्यवस्था पर्याप्त हुन नसक्नु भए पनि तालिम दिने व्यक्तिमा पनि विषयवस्तुको पर्याप्त ज्ञान नहुनुले गर्दा वर्तमान समयको सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षण क्रियाकलापबाट आफूहरू सन्तुष्ट हुन नसकेको धारणा शिक्षकहरूको रहेको छ ।

यसको समाधानका लागि शिक्षकहरूलाई समय-समयमा पेशा अभिवृद्धि हुने खालका पुनर्ताजगी तालिम,सेमिनार तथा सामाजिक विषयको गोष्ठीहरू सञ्चालन गर्नु पर्ने, विद्यार्थी संख्यामा कमी गर्नु पर्ने, पर्याप्त मात्रामा आवश्यक पर्ने सामाजिक अध्ययन विषयका शैक्षणिक सामग्रीहरूको व्यवस्था गर्नु पर्ने धारणा व्यक्त गरेको थिए ।

त्यसैगरी वर्तमान शिक्षण क्रियाकलापको सन्दर्भमा विद्यार्थीहरूसँग छलफल गर्दा शिक्षकहरूले आफू खूसी शिक्षण विधिको प्रयोग गर्ने, मूल्याङ्कन र गृहकार्यमा ध्यान नदिने, गृहकार्य दिए पनि मनलागि जाँच गर्ने, शैक्षणिक सामग्रीहरूको प्रयोग गरी शिक्षण गर्दा शिक्षण दिगो र स्थायी हुने कुरालाई मनन गरी सो को प्रयोगमा ध्यान नदिने, विषयवस्तुमा पोख्त

शिक्षक नहुने, शिक्षकको ज्ञान र विषयवस्तुमा नै विभेद आउने, विद्यालय प्रशासनले सामाजिक अध्ययन विषयको अध्यापनको सन्दर्भमा कुनै पनि निगरानी नगर्ने आदि कारणले शिक्षण प्रभावकारी र आफूहरू सन्तुष्ट हुन नसकेको धारणा राखेका थिए भने यसको सुधारका लागि सबैभन्दा अगाडि विद्यालय प्रशासनले अनुगमन गर्नु पर्ने, विद्यार्थी मूल्याङ्कन र पृष्ठपोषणमा ध्यान दिनु पर्ने, उपयुक्त शैक्षणिक विधि र सामग्रीको प्रयोगमा जोड दिनु पर्ने, ऐतिहासिक स्थानहरूको भ्रमण, खेल, प्रदर्शन, अभिनय जस्ता विधिहरूको प्रयोगमा जोड दिई शिक्षण गर्न सकेमा शिक्षण क्रियाकलाप प्रभावकारी हुने धारणा विद्यार्थीहरूले राखेका थिए ।

४.३.६ स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा विषयको शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण

वर्तमान समयमा एउटै कक्षामा ७५ देखि ९० जनासम्म विद्यार्थीहरू राखेर शिक्षण गर्नु पर्ने भएकोले पाठ अनुसार शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोग गरी विद्यार्थी केन्द्रित विधिको प्रयोग गरी कक्षा क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न समस्या भएको, मेहनतै नगरे पनि परीक्षामा सजिलै पास भइने मानसिकता विद्यार्थीहरूमा हुने गरेको, कतिपय सामग्रीहरू अफठ्यारा भएकाले शिक्षण गराउने नसकिने, विषयगत रूपमा पर्याप्त मात्रामा शैक्षणिक सामग्रीहरू विद्यालयले उपलब्ध गराउन नसक्नु, पाठ्यभार चार भएतापनि पाठ्यवस्तुमा कुनै कमी नहुनुले गर्दा शिक्षण प्रभावकारी हुन नसकेको दृष्टिकोण शिक्षकहरूले व्यक्त गरेका थिए ।

यसको सुधारात्मक शिक्षण गर्नका लागि सर्व प्रथम विद्यार्थीहरूको मानसिकतामा परिवर्तन ल्याउनु पर्ने, विद्यार्थी संख्या कम गरी शिक्षण गर्नु पर्ने, अफठ्यारा सामग्रीहरू (प्रजनन स्वास्थ्य सँगसम्बन्धित) मा परिवर्तन गरिनु पर्ने, पर्याप्त शैक्षणिक सामग्रीहरूको व्यवस्था गरिएको हुनु पर्ने, आवश्यक मात्रामा श्रव्य-दृश्य सामग्रीहरूको समेत व्यवस्था हुनु पर्ने, यो विषयको कि त पाठ्यभार बढाउनु पर्ने कि त पाठ्यवस्तु घटाएर शिक्षण गरेमा शिक्षण प्रभावकारी भई उद्देश्य हाँसिल हुने दृष्टिकोण शिक्षकहरूले राखेका थिए ।

त्यसैगरी विद्यार्थीहरूको छलफलमा कतिपय पाठ्यवस्तुहरू शिक्षकले पढाउने नगरेको, श्रव्य-दृश्य सामग्रीको प्रयोग र स्थलगत भ्रमणमा जोड दिई शिक्षण गर्नु पर्ने, प्रयोगात्मक, छलफल, अभिनय जस्ता विधिहरू विषयवस्तु अनुसार प्रयोग गरी शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नु पर्ने, विद्यार्थीहरूको मनोविज्ञानलाई बुझेर सोही अनुसार शिक्षण गर्नु पर्ने, निरन्तर मूल्याङ्कन गरी पृष्ठपोषण पनि आवश्यकतानुसार दिनु पर्ने, विद्यार्थीहरू स्वयम्ले पनि सजिलो विषयको रूपमा लिएर अध्यापनमा ध्यान दिनु पर्ने, सैद्धान्तिक र व्यावहारिक विषयवस्तुहरू

समावेश गरिएकोले आवश्यकतानुसार भ्रमण गराई अध्यापन गरेमा शिक्षण प्रभावकारी हुने दृष्टिकोण राखेका थिए ।

अतः स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा विषयमा परम्परागत शिक्षण विधिको प्रयोग गरी शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालन गरि रहेकोले गर्दा पनि वर्तमान समयको शिक्षण क्रियाकलापबाट शिक्षक तथा विद्यार्थीहरू दुवै पक्ष सन्तुष्ट हुन सकेको पाँइदैन । यसका लागि विद्यालयमा आवश्यक परिमाणमा शैक्षणिक सामग्रीहरूको व्यवस्था गर्नु पर्ने, शिक्षकहरूलाई तालिम, सेमिनार तथा गोष्ठिमा सहभागी गराउनु पर्ने, विषयवस्तु अनुसारकै शिक्षण क्रियाकलाप गराउन सामग्रीहरूको पनि व्यवस्था गर्नु पर्ने, श्रव्य सामग्री, दृश्य सामग्री तथा श्रव्य-दृश्य सामग्रीको प्रयोग गरी, क्षेत्र भ्रमण विधिद्वारा शिक्षण गरेमा शिक्षण क्रियाकलाप प्रभावकारी हुने निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

अध्याय-पाँच

प्राप्ती, निश्कर्ष र सुभावहरु

यो अध्ययन सर्लाही जिल्ला लालबन्दी गा.वि.स.मा सञ्चालित दुईवटा सामुदायिक विद्यालयहरुमा माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयको शिक्षण क्रियाकलापमा केन्द्रित रहेको थियो । यस अध्ययनमा उद्देश्यात्मक नमुना छनौट विधिद्वारा छनौटमा परेका विद्यालयका दुई जना प्रधानाध्यापक र शिक्षकहरुलाई उद्देश्यात्मक नमुना छनौट विधिद्वारा र चिट्ठा पद्धतीद्वारा विद्यार्थीहरुको छनौट गरी अन्तरवार्ता, दस्तावेज अध्ययन, कक्षा अवलोकन लगाएत समूह छलफल निर्देशिका जस्ता सूचना सङ्कलनका साधनहरुको प्रयोग गरी शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी पहिचान गर्न, शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था पत्ता लगाउन र शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षण तथा विद्यार्थीहरुको दृष्टिकोण पत्ता लगाउन सम्बन्धित स्थानमा पुगेर सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो । विभिन्न क्रियाकलापद्वारा सङ्कलित सूचनाहरुलाई व्याख्या र विश्लेषण गरी त्यसबाट प्राप्त हुन आएका प्राप्ती, निश्कर्ष र सुभावहरु तल दिइएको छ ।

५.१ प्राप्ती

यस अध्ययनमा उद्देश्य अनुसार तथ्याङ्क तथा सूचनाहरु सङ्कलन गरी विश्लेषण र व्याख्या गरी प्राप्त हुन आएको प्राप्तीलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी सम्बन्धी प्राप्ती

- यस अध्ययनको क्रममा छनौटमा परेका विद्यालयमा शिक्षण क्रियाकलापमा सङ्गलन १२ जना शिक्षकहरु मध्ये ७ जना शिक्षक लालबन्दी गा.वि.स.का र पाँच जना शिक्षकहरु बाहिरका रहेको पाइयो ।
- नमुना छनौटमा परेको दुवै विद्यालयका अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने १२ जना शिक्षकहरु मध्ये ७ जना शिक्षकहरु ब्राम्हण समुदायका, ३ जना शिक्षकहरु क्षेत्री समुदायका, १ जना शिक्षक दनुवार समुदायका र १ जना शिक्षक धानुक समुदायको रहेको पाइयो भने मातृभाषा नेपाली हुने शिक्षकहरु १०जना र मातृभाषा मैथिली हुने शिक्षकहरु २ जना, सबै शिक्षकहरु हिन्दु धर्मालम्बी थिए भने महिला शिक्षक २ जना मात्र रहेको पाइयो ।
- शिक्षकको उमेरहेर्दा २८ वर्षदेखि ५६ वर्ष उमेर समूहका साथै न्यूनतम २ वर्षदेखि ३३ वर्षसम्म शिक्षण अनुभव प्राप्त गरेका पाइयो ।
- अध्ययन गरिएको विद्यालयमा अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण क्रियाकलापमा सङ्गलन सबै शिक्षकहरुले स्नातक तह उत्तीर्ण नगरेका भएपनि विषय विशिष्टिकरण र अध्यापन

गर्ने विषयमा ६ जना शिक्षकहरुमा समानता रहेको र एक जना तल्लो योग्यता भएका शिक्षकलाई पनि माथिल्लो तहको अध्यापनमा सरिक गराइएको पाइयो ।

- माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने सबै शिक्षकहरु मध्ये सबैले आवश्यकतानुसारका तालिमहरु प्राप्त गरेका, अध्यापन अनुमति प्राप्त गरेका पाइयो ।

कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धी प्राप्ती

- अध्ययन गरिएको विद्यालयको कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धमा पक्की भवन, प्रकाशको व्यवस्थाका लागि पर्याप्त मात्रामा भूयाल तथा ढोकाको व्यवस्था गर्दा गर्दै पनि एउटा विद्यालयलाई वरिपरीबाट व्यक्तिगत घरहरुले घेरेको कारणले गर्दा प्रकाशका उपयुक्त व्यवस्था हुन नसकेको पाइयो ।
- कक्षाकोठा व्यवस्थापन अन्तर्गत नै दुवै विद्यालयमा विद्यार्थीहरुको बसाई व्यवस्था उपयुक्त किसिमको, शिक्षणपाटीको रखाई र आकार सामान्यतया उपयुक्त देखिए तापनि कक्षाकोठा सजावटमा भने ध्यान नदिइएको देखियो ।

शिक्षण क्रियाकलाप सम्बन्धी प्राप्ती

- दुवै विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरुले शिक्षण क्रियाकलापलाई सुधार गर्नका लागि समय-समयमा निरीक्षण गर्नुका साथसाथै विद्यार्थीहरूसँग पनि अन्तरक्रियागरी उनीहरुको समस्या बुझि सो को समाधानका लागि पहल गरेको पाइयो ।
- अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुले आफ्नो विषयसँग सम्बन्धित सामग्रीहरु सकेसम्म विद्यार्थीहरु समेतको सक्रियतामा विषय शिक्षकले निर्माण गरि अध्यापन गर्नु पर्ने दुवै विद्यालयका प्रधानाध्यापकको भनाइ रहेको पाइयो ।
- अध्ययन गरिएको विद्यालयमा अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने शिक्षकहरु मध्ये एक जना शिक्षकले मात्र लिखित रुपमा पाठ योजना निर्माण गरी शिक्षण गरेको पाइयो भने अन्य शिक्षकहरुले जिल्ला शिक्षा कार्यालयको कार्यपात्रोका आधारमा वार्षिक कार्ययोजना समेत नबनाई शिक्षण गर्ने गरेको पाइयो ।
- माध्यमिक विद्यालयमा अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने १२ जना शिक्षकहरु मध्ये ८ जना शिक्षकहरुले पूर्व पाठसँग सम्बन्धित गराएर कक्षा सुरुवात गर्ने गरेको पाइयो भने ४ जना शिक्षकहरुले सिधै विषयवस्तुमा प्रवेश गरी शिक्षण गर्ने गरेको पाइयो ।
- अध्ययनमा परेका विद्यालयहरुमा विषयगत शैक्षणिक सामग्रीहरु उपलब्ध नभएको, साथसाथै अत्याधुनिक प्रविधियुक्त इन्टरनेट सहितको कम्प्युटर ल्यावको व्यवस्था

नभएको, विज्ञान प्रयोगशालाका सामग्रीहरू लगाएत पुस्तकालयको समेत व्यवस्था नभएको पाइयो ।

- अध्ययन गरिएका दुवै विद्यालयमा अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले शैक्षिक सामग्रीको रूपमा दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरूको प्रयोग मात्र गर्ने गरेको र कतिपयले पाठ्यपुस्तकलाई नै शिक्षण क्रियाकलापको सर्वेसर्वा साधन मान्ने गरेको पाइयो भने कसैकसैले विषयसँग सम्बन्धित नमुना, चार्ट, तस्वीर समेतको प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने गरेको पाइयो ।
- अध्ययन गरिएका दुवै विद्यालयमा अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकले व्याख्या, छलफल र प्रश्नोत्तर विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गरिएको पाइयो ।
- नमुना छनौटमा परेका विद्यालय अनिवार्य विषय शिक्षकले कक्षा शिक्षणको समयमा लिखित तथा मौखिक प्रश्नद्वारा सामूहिक रूपमा विद्यार्थीहरूको मूल्याङ्कन गरिएको पाइयो भने आ-आफ्नो इच्छानुसार गृहकार्य दिने र सोको जाँच गर्ने गरेको पाइयो ।
- छनौटमा परेका विद्यालयका अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू मध्ये अधिकांश शिक्षकहरूले कक्षा शिक्षणको समाप्ती गर्दा पाठको सारांश बताएर गर्ने गरेको पाइयो ।
- नमुना छनौटमा परेका दुवै विद्यालयका अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकले प्रभावकारी शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नका लागि वार्षिक कार्ययोजना, वार्षिक पाठयोजना र दैनिक पाठ योजना बनाई शिक्षण गर्नु पर्ने भएतापनि मानसिक रूपमा मात्र शिक्षण गर्ने गरेको पाइयो ।
- दुईवटै विद्यालयमा विषयवस्तु अनुसारका शैक्षिक सामग्रीहरू पर्याप्त मात्रामा विद्यालयमा उपलब्ध नहुनु, प्रत्येक कक्षामा विद्यार्थीहरूको चाप बढी हुनाले पनि सामग्रीको प्रयोग गरी शिक्षण गर्न समस्या भएको शिक्षकबाट प्रतिक्रिया पाइयो ।
- अध्ययन गरिएका विद्यालयहरूमा विद्यार्थी सङ्ख्या बढी हुनुको साथसाथै शिक्षणमा सबै विद्यार्थीहरू सक्रिय नहुनुले पनि विषयवस्तु अनुसार कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप गर्न समस्या भएकाले व्याख्यान, छलफल विधिको प्रयोग बढी गर्ने गरेको तर्क सबै शिक्षकहरूबाट पाइयो ।

शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण सम्बन्धी प्राप्ती

- अध्ययन गरिएका दुवै विद्यालयका विद्यार्थीहरूले सबै विषयमा शिक्षकहरूले व्याख्यान विषयको मात्र बढी प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने गर्नुको साथसाथै विषयानुसारका शैक्षिक

सामग्रीहरूको प्रयोग नै नगरी शिक्षण गर्ने भएकोले आफूहरूलाई विषयवस्तुको बुझाईमा समस्या हुने कुरा बताएका थिए ।

- प्रत्येक कक्षामा बढीमा २५ जना सम्म विद्यार्थीहरू राखेर अध्यापन गराउँदा शिक्षण कार्य सहज हुनुको साथसाथै विद्यार्थीहरूलाई शिक्षण बुझ्न पनि सजिलो हुने कुरा विद्यार्थीहरूबाट आएको थियो साथै निरन्तर मूल्याङ्कनका साधनहरूको प्रयोग गरी आवश्यकतानुसार तुरुन्तै पृष्ठपोषण दिई शिक्षण गरेमा शिक्षण प्रभावकारी हुने कुरा पनि उनीहरूले छलफलको क्रममा बताएका थिए ।
- अध्ययनमा छानिएको दुवै विद्यालयका विद्यार्थीहरूले विषयानुसारका अतिरिक्त क्रियाकलाप गराउनु पर्ने जस्तै : भाषाको विषयमा हिज्जे प्रतियोगिता, कविता लेखन प्रतियोगिता, नाटक लेखन प्रतियोगिता, निबन्ध लेखन प्रतियोगिता, कथा लेखन प्रतियोगिता आदि, गणित विषयमा गणितसँग सम्बन्धित हाजिरीजवाफ प्रतियोगिता, समस्या समाधान प्रतियोगिता, त्यसै गरि विज्ञान विषयमा नयाँ वस्तुको आविष्कारसँग सम्बन्धित प्रतियोगिता, विज्ञान प्रयोगशाला प्रतियोगिता, आदि सञ्चालन गरी अध्यापन गर्नु पर्ने तर्क प्रस्तुत गरेका थिए ।
- माध्यमिक तहमा अध्यापन हुने अनिवार्य विषयहरूमा नेपाली, सामाजिक र स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा सजिलो विषयका रूपमा विद्यार्थीहरूले लिने र यो विषयमा त्यति मेहनत नगरिकन नै पास भइने मानसिकता बोक्ने गरेकोले त्यस्ता विद्यार्थीहरूलाई विषयगत संरचना बताई परामर्श तथा मार्गदर्शनको व्यवस्था गराएमा सुधारात्मक शिक्षण क्रियाकलाप गर्न सकिने दुवै विद्यालयको शिक्षकहरूको रहेको पाइयो । त्यसैगरी स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण विषयको पाठ्यभार र पाठ्यवस्तुमा फरक रहेको कुरा पनि शिक्षकहरूले बताएका थिए ।

५.२ निष्कर्ष

सर्लाही जिल्ला, लालबन्दी गा.वि.स.मा सञ्चालित उद्देश्यात्मक नमुना छनौटमा परेका दुवै विद्यालयहरू श्री जानकी माध्यमिक विद्यालय र श्री जनज्योति उच्च माध्यमिक विद्यालयको माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था सम्बन्धमा गरिएको अध्ययन अनुसन्धानबाट प्राप्त सूचनाहरूको विश्लेषण र व्याख्या पश्चात् प्राप्त प्राप्तीहरूको आधारमा निम्नानुसारको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

- माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने १२ जना शिक्षकहरूमध्ये ७ जना शिक्षकहरू स्थानीय बासिन्दा र अन्य ५ जना शिक्षकहरू विद्यालयदेखि घरको दुरी टाडा

भएका, अधिकांश शिक्षकहरुको मातृभाषा नेपाली रहेको र हिन्दु धर्म मान्दै आएका ब्राम्हण समुदाय, क्षेत्री समुदाय, दनुवार र धानुक समुदायएका रहेका र १२ जना मध्ये एक जना मात्र महिला शिक्षक रहेका पाइयो । त्यसैगरी उमेरको सन्दर्भमा २८ वर्षदेखि ५६ वर्ष उमेरसमूहका रहेको पाइयो । त्यसैगरी सबै शिक्षकहरुले आवश्यक न्यूनतम शैक्षिक योग्यता पूरा गरेका, विषय विशिष्टीकरण र अध्यापन पर्ने विषयकोबीचमा तालमेल रहेको पाइयो भने एक जना तल्लो योग्यता भएका शिक्षकलाई माथिल्लो तहमा अध्यापन गर्न दिइएको पाइयो । त्यसैगरी सबै शिक्षकहरु तालिम प्राप्त नै पाइयो भने २ वर्षदेखि ३३ वर्षसम्म शिक्षण सेवा गरेको देखिन्छ ।

- माध्यमिक तहमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरु मध्ये १ जना शिक्षक बाहेक अन्य सबै शिक्षकहरुले दैनिक पाठ योजना निर्माण नगरिकन नै शिक्षण गर्ने, कक्षा शिक्षण सुरुवात गर्दा पूर्व पाठको स्मरण गराएर शिक्षण सुरुवात गर्ने गरेको देखियो । त्यसैगरी शिक्षण सामग्रीको निर्माण र प्रयोगमा त्यति ध्यान दिइएको पाइएन भने विद्यार्थीहरुलाई समेत सो निर्माणमा लगाएको पनि देखिएन । सबै विद्यालयमा विषयगत रूपमा पर्याप्त परिमाणमा शैक्षिक सामग्री उपलब्ध नभएको, दैनिक प्रयोगका सामग्रीहरुको भरमा व्याख्यान विधि र केही मात्रामा छलफल एवम् प्रश्नोत्तर विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने गरेको देखियो भने बढी जसो मौखिक प्रश्नद्वारा विद्यार्थीहरुको मूल्याङ्कन गर्ने गरेको पाइयो तर पृष्ठपोषण दिने गरेको देखिएन । सबै शिक्षकहरुले कक्षा समाप्ती भन्दा अगाडि अध्यापन गराएको विषयवस्तुको सारांश बताएर कक्षा कार्य समाप्त गरेको पाइयो भने आफ्नो इच्छानुसार गृहकार्य दिने र इच्छानुसार नै जाँच गर्ने गरेको पाइयो । सबै विद्यालयको भवन पक्क हुनुको साथसाथै विद्यार्थीहरुको बसाई, फर्निचरको व्यवस्था, शिक्षण पाटीको अवस्था उपयुक्त किसिमको हुनुको साथसाथै प्र.अ.बाट कक्षा अवलोकन पनि हुने गरेको पाइयो तर कक्षाकोठा सजावट भने पाइएन ।
- अध्ययनका लागि छनौट गरिएका विद्यालयहरुमा आधुनिक प्रविधियुक्त सामग्रीहरुको कुनै व्यवस्था नहुनुका साथसाथै विद्यालयमा उपलब्ध भएका शैक्षणिक सामग्रीहरु पनि विद्यार्थी संख्या बढी भएको कारणले गर्दा प्रयोग गर्न नसकेकोले गर्दा व्याख्यान, छलफल तथा केही मात्रामा प्रश्नोत्तर विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने गरेको पाइयो । सबै विद्यालयमा निरन्तर मूल्याङ्कनका साधनहरुको प्रयोग गरी आवश्यकतानुसार विद्यार्थीहरुलाई तत्कालै पृष्ठपोषण दिने नगरेकोले वर्तमान शिक्षण क्रियाकलापप्रति

सन्तुष्ट हुन नसकेको कुरा सबै अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको गुनासो रह्यो भने विषयगतरूपमा शैक्षणिक सामग्रीको प्रयोग गरी शिक्षण नगरेको र व्याख्यान विधिको भरमा पाठ्यपुस्तकलाई शिक्षण क्रियाकलापको सर्वेसर्वा साधन मान्ने गरेको गुनासो विद्यार्थीहरूको रहेको थियो । त्यसैले गर्दा सुधारात्मक शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नका लागि बढीमा २० देखि ३० जनासम्म विद्यार्थीहरूको सेक्सन विभाजन गरी शिक्षण गरी निरन्तर मूल्याङ्कनद्वारा विद्यार्थीहरूको मूल्याङ्कन गर्नु पर्ने र तत्कालै विद्यार्थीहरूलाई पृष्ठपोषण दिन सके शिक्षण प्रभावकारी हुने साथै विषयगत अतिरिक्त क्रियाकलापमा सङ्लग्न गराई शिक्षण गर्न सके शिक्षण क्रियाकलाप अझ बढी प्रभावकारी हुने विश्वास शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूमा रहेको पाइयो ।

५.३ सुझावहरू

माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलाप शीर्षकमा माथि उल्लेख गरिएको निष्कर्षको आधारमा निम्नानुसारका सुझावहरू प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू अनिवार्य रूपमा स्नातक तह उत्तीर्ण हुनुको साथसाथै सम्बन्धित विषयमा नै विशिष्टिकरण गरेको र समय-समयमा आवश्यक पुनर्ताजगी तालिमको व्यवस्था सम्बन्धित निकायाले गर्नु पर्ने,
- माध्यमिक तहमा महिला शिक्षिकाको अवस्था न्यून भएकोले गर्दा धेरै वर्षदेखि सेवारत शिक्षकलाई तथा सेवाअवधि पूरा गरेका शिक्षकहरूलाई अवकाश दिई सो स्थानमा छात्रा शिक्षकहरूलाई आकर्षित गर्नका लागि महिला शिक्षिकको व्यवस्था गर्नु पर्ने,
- विद्यालयमा कक्षाकोठा व्यवस्थापनलाई मध्यनजर दिँदै कक्षाकोठा व्यवस्थापनका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूको व्यवस्था गर्नु पर्ने देखिन्छ, साथै कक्षाकोठा सजावटमा पनि विद्यालय प्रशासनले ध्यान दिनु पर्ने,
- माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरू अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूले जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट प्राप्त कार्यपात्रोको आधारमा मात्र शिक्षण नगरी अनिवार्य रूपमा वार्षिक कार्ययोजना, दैनिक पाठ योजना निर्माण गरी शिक्षण गर्नु पर्ने साथै विषयगत अतिरिक्त क्रियाकलापहरूमा विद्यार्थीहरूलाई सहभागी गराउनु पर्ने,
- प्रत्येक अनिवार्य विषयको कक्षा शिक्षणमा विषयवस्तु अनुसारका शैक्षणिक सामग्रीहरू विषय शिक्षण गर्ने शिक्षक स्वयम्ले निर्माण गर्नु पर्ने र विद्यार्थीहरूलाई समेत त्यस्ता सामग्रीहरूको निर्माण गर्न लगाउनु पर्ने साथै आवश्यक सामग्रीहरू विद्यालय समेतले व्यवस्था गर्नु पर्ने,

- विद्यालयमा अत्याधुनिक प्रविधियुक्त शिक्षण सामग्रीहरू जस्तै इन्टरनेट सहितको कम्प्युटरको व्यवस्था गरी श्रव्य, दृश्य तथा श्रव्य-दृश्य माध्यमबाट शिक्षण गराउनु पर्ने र यी सामग्रीहरूको पूर्तिमा सम्बन्धित निकायले ध्यान दिनु पर्ने,
- माध्यमिक तहको प्रत्येक कक्षामा बढीमा २५ देखि ३०जना सम्म विद्यार्थीहरू राखेर सेक्सन विभाजन गरी विषयवस्तु अनुसारका प्रश्नोत्तर, छलफल, समस्या-समाधान, क्षेत्रभ्रमण, खोज, अन्वेषण, प्रदर्शन, अभिनय, प्रयोग जस्ता विधिहरूको प्रयोग गरी शिक्षकले विद्यार्थीहरूलाई कक्षा शिक्षण क्रियाकलापमा सहभागी हुन उत्साहित हुनु पर्ने,
- अनिवार्य विषयको प्रत्येक कक्षा शिक्षण क्रियाकलापमा निरन्तर मूल्याङ्कनका साधनहरूको प्रयोग गरी तत्कालै पृष्ठपोषण दिनु पर्दछ । साथै त्यसबाट प्राप्त हुन आएको नतिजालाई प्रत्येक विद्यार्थीका अभिभावकहरूलाई प्रत्येक महिनाको एकपटक विद्यालयमा नै बोलाएर शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक अन्तरक्रियागरी जानकारी गराउनु पर्दछ,
- माध्यमिक तहमा अध्ययनरत् विद्यार्थीहरूलाई अध्यापन हुने सम्पूर्ण विषयमा समान धारणा विकास गराउनका लागि विद्यार्थी मार्गदर्शन र परापर्श सेवा उपलब्ध गराउनु पर्ने साथै प्रत्येक विद्यालयमा प्रत्येक शुक्रवार विषयगत अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन गरी विद्यार्थी सहभागितामा जोड दिनु पर्ने,
- प्रत्येक स्रोत केन्द्र अन्तर्गतका माध्यमिक तहका अनिवार्य विषयहरूका शिक्षकहरूको विषयगत रूपमा छुट्टाछुट्टै कार्यशाला गोष्ठी, सेमिनार तथा सभा कम्तीमा महिनामा एक पटक गराउन सम्बन्धित निकायले ध्यान दिनु पर्ने,
- विद्यालयको प्रशासनिक व्यक्तित्वको रूपमा प्र.अ. हुने भएकोले प्र.अ.ले प्रत्येक दिन कक्षा शिक्षणको अवस्था अवलोकन गरी आवश्यकतानुसार शिक्षकहरूको बीचमा शिक्षणमा देखिएका समस्याहरूको समाधान गर्न शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समित र प्र.अ.को बीचमा अन्तरक्रिया राखी तत्कालै समस्या समाधान गर्नु पर्ने ।

सन्दर्भ सूची

- अधिकारी र पौडेल (२०६६) , *शिक्षाशास्त्र र नेपालमा शिक्षा*, बागबजार, काठमाडौं : आशिष बुक्स हाउस
- अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०६६), *माध्यमिक तह अध्यापन अनुमति पत्र प्रश्नोत्तर सङ्ग्रह*, बागबजार, काठमाडौं : आशिष बुक्स हाउस
- अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०६६), *शैक्षिक नीरिक्षण र नेपालको शिक्षा प्रणाली*, बागबजार, काठमाडौं : आशिष बुक्स हाउस
- ऐच्छिक द्वितीय : *शिक्षा कक्षा ९ र १०*, सानोठिमी, भक्तपुर : जनकशिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड
- उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (२०५५), *उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन*, केशरमहल, काठमाडौं, नेपाल
- खनाल, पेशल (२०६६), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, कीर्तिपुर, काठमाडौं : स्टुडेण्ट बुक्स पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिब्यूटर्स
- खनाल, लोकराज (२०६७), *माध्यमिक तहमा सामाजिक अध्ययन शिक्षण*, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि. शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर, काठमाडौं
- खनाल, श्रीप्रसाद, तिमल्सिना, विनोदखण्ड (२०६९), *गुणात्मक मूल्याङ्कन अनुसन्धान*, नयाँबजार, कीर्तिपुर, काठमाडौं : क्षितिज प्रकाशन
- गिरी, (२०६६) *काठमाडौं जिल्लाका सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको विज्ञान विषयको शिक्षण सिकाईको अवस्था र शिक्षण सिकाइमा फरक आउनुका कारणहरु*, स्नातकोत्तर तह, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि. शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर, काठमाडौं
- जोशी, (२०६५), *जनसङ्ख्या तथा वातावरण विषयको पाठ्यक्रमको अपेक्षा र कक्षा शिक्षणको अवस्था अध्ययन*, स्नातकोत्तर तह, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि. शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर, काठमाडौं

ठाकुर, इन्द्रदेव (२०६५), *सामाजिक अध्ययन शिक्षण*, भोटाहिटी, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार

ढुङ्गेल, भोजराज, दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०६५), *भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण पद्धती*, भोटाहिटी, काठमाडौं : एम. के. पब्लिसर्स

पनेरु, दानबहादुर (२०६५), *माध्यमिक तहमा सामाजिक अध्ययन शिक्षण*, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि. शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर, काठमाडौं

पाँडे, रामकुमार (२०५४), *सामाजिक शिक्षा सिद्धान्त र शिक्षण*, भोटाहिटी, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार

प्रधान, कल्याणी (२०६६), *सामाजिक अध्ययन शिक्षण*, भोटाहिटी, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार

निरौला, खगेन्द्र (२०५३), *नेपाल परिचय*, बागबजार, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार

नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोगको कार्यालय, *पपुलेशन मोनोग्राफ भोलुम १ र २*, केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, रामशाहपथ, काठमाडौं

भट्टराई, होमनाथ (२०६५), *शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय आधारहरू*, कालिमाटी, काठमाडौं : इन्क्लुशिभ प्रकाशक तथा वितरण प्रा.ली.

विश्वकर्मा, (२०६८), *नयाँ-नयाँ पाठ्यक्रम, पुराना-पुराना शिक्षक*, शिक्षक मासिक पत्रिका, २०६८ असार अङ्क

सापकोटा, गजेन्द्र (२०६७), *माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरूमा शिक्षण-सिकाइ क्रियाकलाप*, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि. शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर, काठमाडौं

सिंह, नागेश्वर (२०६५), *शिक्षाका आधारहरू*, रामशाहपथ, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन

शर्मा, गणेशप्रसाद (२०६७) *कक्षा ९ को अनिवार्य विषयहरूमा शिक्षण-सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था*, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि. शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर, काठमाडौं

शर्मा, चिरञ्जीवी र शर्मा, निर्मला (२०६५) *पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन*, भोटाहिटी, काठमाडौं : एम.के. पब्लिसर्स

शर्मा, चिरञ्जीवी र शर्मा, निर्मला (२०६५), *शिक्षाका आधारहरु*, भोटाहिटी, काठमाडौं : एम.के. पब्लिसर्स

Best, J.W. and Kahn, J.V, *Reaserch in Education 2009*, New Delhi: Prentice Hall of India Pvt. Ltd.

Curriculum Department Center, T.U. (1984), *Review of the Compulsory English Teaching/ Learning in T.U. Campuses* : A Report Kathmandu

Poudel, (2060), *Perspective analysis of the teaching social studies at secondary level*. M.Ed. level Unpublished thesis, TU Faculty of Education, Kirtipur, Kathamandu.

Research Center for Education Innovation and Development (June 12-16, 1969), *Better Training for Better Pupil Acheivement National Workshop (A Workshop report)*. Kathmandu : T.U. CERID.

अनसूची-क

अध्ययन गरिएका विद्यालयहरु

क्र.स.	विद्यालयको नाम	ठेगाना	कैफियत
०१	श्री जानकी माध्यमिक विद्यालय	लालबन्दी-१, सर्लाही	
०२	श्री जनज्योती उच्च माध्यमिक विद्यालय	लालबन्दी-८, सर्लाही	

अनसूची-ख

सहभागी प्रधानाध्यापकहरुको नामावली

क्र.स.	विद्यालयको नाम	प्रधानाध्यापकको नाम	ठेगाना	कैफियत
०१	श्री जानकी माध्यमिक विद्यालय	श्री ऋषिराम तिमल्सिना	लालबन्दी-६, सर्लाही	
०२	श्री जनज्योती उच्च माध्यमिक विद्यालय	श्री उमेशलाल कर्ण	लालबन्दी-६, सर्लाही	

अनुसूची-ग

सहभागी शिक्षकहरुको नामावली

क्र.स.	शिक्षकहरुको नामावली	ठेगाना	अध्यापन गर्ने विषय	विद्यालयको नाम
०१	श्री निरञ्जन कार्की	जब्दी-८, सर्लाही	अङ्ग्रेजी	श्री जानकी मा.वि.
०२	श्री रीता कोइराला	लालबन्दी-१, सर्लाही	नेपाली	श्री जानकी मा.वि.
०३	श्री दिव्यकुमार बाँनिया	इश्वरपुर-१, सर्लाही	गणित	श्री जानकी मा.वि.
०४	श्री भोजराज धमला	जब्दी-८, सर्लाही	विज्ञान	श्री जानकी मा.वि.
०५	श्री राजेन्द्रकुमार राउत	पथरकोट-५, सर्लाही	सामाजिक अध्ययन	श्री जानकी मा.वि.
०६	श्री निर्मला ढुङ्गाना	लालबन्दी-२, सर्लाही	जनसङ्ख्या	श्री जानकी मा.वि.
०७	श्री प्रेमकुमार पौडेल	लालबन्दी-६, सर्लाही	नेपाली	श्री जनज्योती उ.मा.वि.
०८	श्री चन्द्रलाल सिंह	हरिपुर-५, सर्लाही	अङ्ग्रेजी	श्री जनज्योती उ.मा.वि.
०९	श्री दीपकप्रसाद भट्टराई	लालबन्दी-५, सर्लाही	गणित	श्री जनज्योती उ.मा.वि.
१०	श्री मदनलाल दाश	लालबन्दी-१, सर्लाही	विज्ञान	श्री जनज्योती उ.मा.वि.

११	श्री उमेशकुमार हुड्गाना	लालबन्दी-१, सर्लाही	सामाजिक अध्ययन	श्री जनज्योती उ.मा.वि.
१२	श्री उमेशप्रसाद पौडेल	लालबन्दी-१, सर्लाही	जनसङ्ख्या	श्री जनज्योती उ.मा.वि.

अनुसूची-घ

छनौटमा परेका विद्यालयका विद्यार्थीहरूको विवरण

क्र.स.	विद्यार्थीहरूको नाम	छात्र/छात्रा	कक्षा	विद्यालय
०१	श्री सुस्मिता भट्टराई	छात्रा	९	श्री जानकी मा.वि.
०२	श्री सन्देश पोखेल	छात्र	९	श्री जानकी मा.वि.
०३	श्री सन्जु रसाइली	छात्रा	९	श्री जानकी मा.वि.
०४	श्री गोविन्दकुमार पोखेल	छात्र	९	श्री जानकी मा.वि.
०५	श्री निश्चल हुङ्गाना	छात्र	१०	श्री जानकी मा.वि.
०६	श्री किरणकुमार चौधरी	छात्र	१०	श्री जानकी मा.वि.
०७	श्री अविनाश राई	छात्र	१०	श्री जानकी मा.वि.
०८	श्री प्रवेश भट्टराई	छात्र	१०	श्री जानकी मा.वि.
०९	श्री बुद्धमाया पाख्रिन	छात्रा	१०	श्री जानकी मा.वि.
१०	श्री शुसिला राना मगर	छात्रा	१०	श्री जानकी मा.वि.
११	श्री गौतमकुमार रेग्मी	छात्र	९	श्री जनज्योती उ.मा.वि.
१२	श्री संजिवकुमार थापा मगर	छात्र	९	श्री जनज्योति उ.मा.वि.
१३	श्री निरन्जना वि.क.	छात्रा	९	श्री जनज्योती उ.मा.वि.
१४	श्री सञ्जिता वि.क.	छात्रा	९	श्री जनज्योती उ.मा.वि.
१५	श्री कृष्णहरी लामिछाने	छात्र	१०	श्री जनज्योती उ.मा.वि.

१६	श्री सुजिता भट्टराई	छात्रा	१०	श्री जनज्योती उ.मा.वि.
१७	श्री सर्मिला थापा	छात्रा	१०	श्री जनज्योती उ.मा.वि.
१८	श्री बलबहादुर गुज्राती मगर	छात्र	१०	श्री जनज्योती उ.मा.वि.
१९	श्री शिवकुमार महतो	छात्र	१०	श्री जनज्योती उ.मा.वि.
२०	श्री अजयकुमार महतो	छात्र	१०	श्री जनज्योती उ.मा.वि.

अनुसूची-ड

विद्यालयका शिक्षकहरुको विवरण लिनका लागि सर्वेक्षण फारम

क्र. स.	शैक्षिक योग्यता	शिक्षण अनुभव	तालिम प्राप्त/अप्राप्त	लिङ्ग	उमेर	धर्म	भाषा	ठेगाना	विशिष्टिकरण गरेको विषय	शिक्षण गर्ने विषय

अनुसूची-च

प्रधानाध्यापकका लागि अन्तरवार्ता निर्देशिका

विद्यालयको नाम :

प्रधानाध्यापकको नाम :

शैक्षिक योग्यता :

शिक्षण अनुभव :

धर्म :

लिङ्ग :

जाति :

१. शिक्षकहरुले तालिममा सिकेको कुराहरुलाई कक्षाकोठामा प्रयोग गरेको वा नगरेको तपाईं कसरी मूल्याङ्कन गर्नु हुन्छ ?

.....

२. महिला शिक्षक र पुरुष शिक्षकको शिक्षण क्रियाकलापमा केही भिन्नता पाउनु भएको छ ? छ भने कस्तो भिन्नता पाउनु भएको छ ?

.....

३. कक्षा अवलोकनको क्रममा शिक्षण विधिको उपयुक्तता पाउनु भएको छ ?

.....

४. माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको शिक्षण क्रियाकलापबाट अध्ययनरत सम्पूर्ण विद्यार्थीहरु सन्तुष्ट रहेका छन् ?

.....

५. केलाई वा कुन कुरालाई आधार मानेर विद्यार्थीहरु कक्षा शिक्षणमा सन्तुष्ट रहेको निक्यौल निकाल्नु हुन्छ ?

.....

६. शिक्षकहरूले कक्षा शिक्षणको क्रममा के-कस्ता शैक्षणिक विधिहरूको प्रयोग गरेको पाउनु भएको छ ?

.....

७. तपाईंको विद्यालयमा आवश्यक परिमाणमा विषयगत रूपमा शैक्षणिक सामग्रीहरू उपलब्ध छन् ?

.....

८. विषयगत रूपमा आवश्यक पर्ने शैक्षणिक सामग्रीको सङ्कलन, निर्माण एवम् प्रयोगका लागि केही उपायहरू अवलम्बन गर्नु भएको छ ? यदि छ भने कस्तो ?

.....

९. उपयुक्त शिक्षण विधि र शिक्षण क्रियाकलापबाट कक्षा सञ्चालन गर्नका लागि तपाईंले शिक्षकहरूलाई कसरी सहयोग गरिरहनु भएको छ ?

.....

१०. विद्यार्थीहरूले सिकाइ सम्बन्धी समस्या लिएर आउने गरेका छन् ?

.....

११. विद्यार्थीहरूका सिकाइ सम्बन्धी समस्या समाधान गर्न कस्तो उपाय अवलम्बन गर्नु हुन्छ ?

.....

१२. शिक्षकहरूलाई तालिममा पठाउने कुनै आधार बनाउनु भएको छ ? छ भने कस्तो ?

.....

१३. विषयगत रूपमा माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण क्रियाकलापमा देखिएका ज्वलन्त समस्याहरू केके हुन् ?

.....

१४. विषयगत रूपमा शिक्षण क्रियाकलापमा समस्याहरु समाधान गर्नका लागि केकस्तो उपायहरु अपनाउन सकिन्छ ?

.....

१५. विद्यालयको शिक्षण क्रियाकलापलाई प्रभावकारी बनाउन के कस्ता उपायहरु अपनाउन सकिन्छ ?

.....

१६. तपाईंको विद्यालयमा आवश्यक भौतिक सुविधाहरुको पूर्ति सहज छ ? छैन भने किन नभएको हो ?

.....

अनुसूची-छ

शिक्षकका लागि अन्तरवार्ता निर्देशिका

विद्यालयको नाम : तालिम प्राप्त/अप्राप्त :
शिक्षकको नाम : तालिमको नाम :
शैक्षिक योग्यता : तालिमको संख्या :
विशिष्टिकरण गरेको विषय : तालिम अवधि :
अध्यापन गर्ने विषय :
लिङ्ग : धर्म : जाति : उमेर :

१. पाठयोजना निर्माण गरि शिक्षण गर्दा कस्तो फाइदा हुन्छ ?

.....

२. पाठयोजना निर्माण गरि गरेको शिक्षण र पाठयोजना निर्माण नगरी गरेको शिक्षणमा कस्तो भिन्नता पाउनु हुन्छ ?

.....

३. आफ्नो विषयको शिक्षण क्रियाकलाप गर्दा विद्यार्थीहरुलाई शिक्षण क्रियाकलापमा कसरी अभिप्रेरित गर्नु हुन्छ ?

.....

४. कक्षाकोठामा कक्षा शिक्षण गर्नु भन्दा पहिला के कस्तो क्रियाकलापहरु गर्नुहुन्छ ?

.....

५. तपाईंले अध्यापन गर्ने विषयमा आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण शैक्षणिक सामग्रीहरु विद्यालयमा पर्याप्त छन् ?

.....

६. तपाईंलाई आफुले अध्यापन गर्ने विषय शिक्षणका लागि के कस्ता शैक्षणिक सामग्रीहरूको आवश्यकता पर्दछ ?

.....

७. तपाईंको विचारमा विद्यालयमा उपलब्ध भएका सामग्रीहरूका अतिरिक्त पाठ्यवस्तु प्रस्तुतीकरणका लागि अन्य कुनकुन सामग्रीहरूको आवश्यकता पर्दछ ?

.....

८. तपाईंले कक्षा शिक्षणको क्रममा कुनकुन शिक्षण विधिको प्रयोग गर्नु भएको छ ?

.....

९. तपाईंसँग आफुले शिक्षण गर्ने विषयको पाठ्यक्रम, शिक्षक निर्देशिका छ वा छैन ?

.....

१०. शिक्षण क्रियाकलापकै क्रममा बीचबीचमा मूल्याङ्कन गर्नु हुन्छ ? कसरी ?

.....

११. यदि मूल्याङ्कन गर्दा निर्धारित उद्देश्य पूरा नभएको जानकारी पाउनु भयो भने सो पाठ पुन : दोहोर्याउने गर्नु भएको छ ?

.....

१२. विद्यार्थीहरूलाई नियमित गृहकार्य दिने र सो को जाँच गर्ने गर्नु भएको छ ?

.....

१३. तपाईंको विषयको शिक्षण क्रियाकलापमा हुने गरेका समस्याहरू केके छन् ?

.....

१४. माध्यमिक तहको शिक्षण क्रियाकलापमा समानता ल्याउन के गर्नु उत्तम होला ?

.....

१५. तपाईंले शिक्षण गर्ने विषयमा सुधारात्मक शिक्षण गर्न के कस्तो प्रक्रिया अपनाउनु वेश होला ?

.....

अनुसूची-ज

कक्षा अवलोकन फारम

विद्यालयको नाम :

मिति :

शिक्षकको नाम :

समय :

विषय :

जम्मा विद्यार्थी संख्या :

पाठ शीर्षक :

क्र.स.	विवरण	प्रतिक्रिया	
		छ	छैन
१	कक्षा शिक्षणको सुरुवात पूर्व पाठमा आधारित अन्य क्रियाकलापमा आधारित		
२	पाठयोजनाको तयारी		
३	कक्षाकोठा व्यवस्थापन सफा र स्वस्थ कोठा विद्यार्थीको बसाई व्यवस्थापन कक्षाकोठाको आकार र प्रकार शिक्षण पाटीको अवस्था र रखाई प्रकाश, तापक्रमको अवस्था		
४	शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग स्पष्ट देखिने किसिमका ठीक समयमा प्रयोग गरिने उद्देश्य प्राप्तिमा सहयोगी महङ्गो र आयातित सामग्री स्थानीय सामग्री शिक्षण पाटीको प्रयोग		
५	शिक्षण क्रियाकलाप उदाहरणको प्रयोग र उपयुक्तता शिक्षकको भाषागत शुद्धता र स्पष्टता		

	शिक्षकले कक्षा शिक्षणमा बोलेको समय		
६	शिक्षण प्रक्रियामा प्रयोग भएको शैक्षणिक विधिहरु शिक्षक केन्द्रित विधि विद्यार्थी केन्द्रित विधि अन्य विधि		
७.	कक्षा मूल्याङ्कन व्यवस्था लिखित मौखिक प्रयोगात्मक अन्य (लिखित वा मौखिक दुवै)		
८.	निर्धारित समयको उपयोग आएको समय गएको समय	समयमा	ढिलो
९	पाठको समाप्ती		
१०.	गृहकार्य	पर्याप्त	अपर्याप्त
११.	अन्य सान्दर्भिक क्रियाकलापहरु		

अवलोकनकर्ताको नामथर :

हस्ताक्षर :

अनुसूची-भ

विद्यार्थीहरुका लागि लक्षित समूह छलफल निर्देशिका

१. लक्षित समूह सञ्चालन प्रक्रिया
  - क) परिचय आदानप्रदान
  - ख) सहभागिलाई कार्यक्रमबारे जानकारी
  - ग) सहभागिलाई कार्यक्रमको उद्देश्यबारे जानकारी
  - घ) समूह विभाजन
  - ङ) छलफलको शुरुवात
  - च) सूचनाको रेकर्ड
२. छलफलका विषयवस्तुहरु :
  - क) कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धमा
  - ख) सिकाइ वातावरणको निर्माण सम्बन्धमा
  - ग) कक्षा सुरुवात र प्रस्तुतीका सम्बन्धमा
  - घ) शैक्षिक सामग्री सम्बन्धमा
  - ङ) शिक्षण विधि सम्बन्धमा
  - च) विद्यार्थी क्रियाकलाप सम्बन्धमा
  - छ) गृहकार्य सम्बन्धमा
  - ज) पाठको समाप्ती सम्बन्धमा
  - झ) सुधारात्मक शिक्षण सम्बन्धमा